

शालेय शिक्षणातील पुढाकार

मानव संसाधनाचा विकासाचा गाभा म्हणजे शिक्षण. देशाची सामाजिक, आर्थिक स्थिती संतुलित राखण्यासाठी शिक्षण हे महत्त्वपूर्ण व सहाय्यभूत भूमिका बजावते. उत्तम नागरिक बनण्यासाठी, मुलांचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी आणि उत्तम, दर्जेदार जीवन जगण्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. हे सर्व केवळ मूलभूत शिक्षणाचा पाया मजबूत करून साध्य करता येऊ शकते. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी मानव संसाधन विकास मंत्रालय (MHRD) दोन विभागांमार्फत काम करते.

- शालेय शिक्षण व साक्षरता विभाग
- उच्च शिक्षण विभाग

शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभागाकडे देशातील शालेय शिक्षण विकासाची जबाबदारी आहे. जगातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेच्या विकासामध्ये भारतातील उच्च शिक्षण विभागाचा क्रमांक अमेरिका व चीनच्या खालोखाल आहे. मानव संसाधन विकास मंत्रालय हे कार्य त्याच्या सहकारी संस्था, जसे - राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (NCERT), राष्ट्रीय शैक्षणिक नियोजन आणि प्रशिक्षण संस्था (NIEPA), राष्ट्रीय मुक्त शिक्षण संस्था (NIOS) आणि राष्ट्रीय शिक्षण परिषद (NCTE) यांच्या सहकार्याने करते. मानव संसाधन विकास मंत्रालयाची कार्यव्याप्ती जरी विस्तृत असली तरी शालेय शिक्षण व साक्षरता विभागाने शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरणकरिता व शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याकरिता अलीकडे घेतलेल्या पुढाकाराबाबत या घटक संचाने प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित केले आहे.

अध्ययन उद्दिष्टे

या घटकसंचाचे अध्ययन केल्यानंतर अध्यायानार्थी खालील बाबी करण्यास समर्थ होतील.

- शालेय शिक्षणामध्ये सुरु असलेल्या विविध प्रक्रिया जसे PGI, UDISE इत्यादीचे शाळेमध्ये प्रभावी अंमलबजावणीबाबत शालेय शिक्षण व साक्षरता विभागाने अलीकडे घेतलेल्या पुढाकाराबाबत जागरूकता निर्माण होईल.
- शालेय शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याकरिता समग्र शिक्षा अभियानांतर्गत केलेल्या तरतुदींचे उद्दिष्ट समजेल.
- ग्रंथालयातील पुस्तकांचा उपयोग करून वाचन सवयी विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित करणे, शालेय क्रीडा स्पर्धा आयोजित करणे, परसबाग तयार करणे, युवा व पर्यावरण मंडळ स्थापन करणे, मुलांना प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकण्याच्या संधी उपलब्ध करून देणे आणि आनंददायी अध्ययनाबाबत शाळेत पुढाकार घेतील.

प्रस्तावना :

1976 पूर्वी शिक्षण ही प्रामुख्याने राज्याची जबाबदारी होती. 1976 च्या घटनादुरुस्तीनुसार शिक्षणाचा समवर्ती सूचीमध्ये समावेश करण्यात येऊन एक महत्त्वाकांक्षी पाऊल उचलण्यात आले आहे.

मूलभूत, आर्थिक आणि प्रशासकीय परिणामांची साध्यता होण्याकरिता केंद्र शासन व राज्य शासन यांची संयुक्त जबाबदारी असणे आवश्यक आहे. शिक्षणातील राज्याची भूमिका व जबाबदारी यात कुठलाही महत्त्वपूर्ण बदल झालेला नाही; पण देशातील शिक्षणाचे

एकात्मिककरणाचे मजबुतीकरण करण्यासाठी, शिक्षणाचे सर्व स्तरावर दर्जा व मानके राखण्यासाठी तसेच देशातील शैक्षणिक गरजांचा अभ्यास व पर्यवेक्षण करण्यासाठीची मोठी जबाबदारी केंद्र शासनाने घेतली आहे. प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण याकरिता, त्याचप्रमाणे उच्च शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याकरिता भारत सरकारने केंद्र पुरस्कृत योजनेअंतर्गत [CSS] अनेक उपक्रम व प्रकल्प सुरु केलेले आहे. केंद्र पुरस्कृत योजने अंतर्गत अशा योजना आहेत की, ज्यांची राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांद्वारे अंमलबजावणी केली जाते. यासाठी राज्य सरकारचा विशिष्ट आर्थिक वाटा निश्चित करून मोठ्या प्रमाणात केंद्र शासनाकडून अनुदान उपलब्ध करून देण्यात येते. राष्ट्रातील संसाधनाच्या सुप्त गुणांना पूर्णतः चालना देण्यासाठी, शिक्षणाची समान संधी सर्वांना उपलब्ध करून देऊन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या तत्वाला अधीन राहून विविध केंद्र पुरस्कृत योजनांच्या अंमलबजावणीकरिता शासनाने एकात्मिक दृष्टिकोन स्वीकारला आहे.

सामान्य उद्दिष्टे :

दर्जेदार शालेय शिक्षणाबरोबर इतर प्रवेशाच्या संधी वाढवणे, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक, वंचित घटकांच्या समावेशित शिक्षणाद्वारे समता निर्माण करणे आणि शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे ही शिक्षणाची सामान्य उद्दिष्टे आहेत.

समग्र शिक्षा अंतर्गत एकंदरीत शालेय शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्याकरिता शालेय प्रशासकीय बाबी आणि शैक्षणिक कार्यक्रमात अध्ययन निष्पत्तीमध्ये सुधारणा करण्याकरिता मानव संसाधन विकास मंत्रालयाद्वारे नुकतेच अनेक नवीन उपक्रम हाती घेतले आहेत. PGI, UDISE, शगुनोत्सव, राष्ट्रीय संपादनूक सर्वेक्षण या सर्व उपक्रमांची यशस्विता ही या उपक्रमांची सर्व स्तरावरील प्रभावी अंमलबजावणी, सर्व स्तरावरील समन्वय आणि शाळा स्तरापासून तर राष्ट्रीय स्तरावर कार्यरत संस्थांमधील सुदृढ संबंधावर अवलंबून आहे.

समग्र शिक्षा- शालेय शिक्षणाकरीता एकात्मिक योजना :

2018-2019 मध्ये MHRD ने समग्र शिक्षा अभियानाची सुरुवात केली. शालेय शिक्षणाचा हा एक व्यापक कार्यक्रम असून यामध्ये पूर्व प्राथमिक ते बारावीपर्यंतच्या शिक्षणाचा समावेश केलेला आहे. शाळेची परिणामकारकता, अध्ययन निष्पत्तीची समानता व शिक्षणाच्या संधीची समानता हे व्यापक उद्दिष्ट ठेवून हा कार्यक्रम सुरु केलेला आहे.

**विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास
होण्याच्या उद्देशाने एक प्रमुख कार्यक्रम**

समग्र शिक्षा
शालेय शिक्षण साक्षरता विभाग
(MHRD),
भारत सरकार

समग्र शिक्षा अभियानामध्ये यापूर्वीच्या तीन कार्यक्रमांचा समावेश करण्यात आला आहे. 1. सर्व शिक्षा अभियान (SSA), 2.राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (RMSA) आणि 3. शिक्षक शिक्षण (TE). या योजनेमध्ये प्रामुख्याने या प्रकल्पांच्या उद्दिष्टांमध्ये बदल करून राज्यांना शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याकरिता प्रेरित करणे तसेच शैक्षणिक व्यवस्थेच्या कार्याचा दर्जा सुधारणे आणि शालेय साध्यतेकडे लक्ष केंद्रित करणे या बाबींचा समावेश करण्यात आला आहे. या योजनेमध्ये शाळा या संकल्पनेत पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, उच्च प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक या सर्व स्तरांचा एकत्रितपणे विचार केलेला आहे. शिक्षणाच्या शाश्वत विकासाकरिता पूर्व प्राथमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर शिक्षणाच्या हमीसह समावेशक, समतामूलक, दर्जेदार शिक्षण हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे.

शाश्वत विकासाचे ध्येय क्र.-1 (SDGG-1) नुसार 2030 पर्यंत सर्व मुले आणि मुलींना समर्पक व प्रभावीपणे अध्ययन निष्पत्ती साध्य होणारे समतामूलक, दर्जेदार प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करण्याची ग्वाही देणे .

शाश्वत विकासाचे ध्येय क्र.-5 (SDGG-5) प्रतिपादन करते की 2030 पर्यंत शिक्षणातून लिंगभेद दूर करणे, शिक्षणाच्या सर्व स्तरावर सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून देणे, दुर्बल, असुरक्षित घटक ज्या मध्ये दिव्यांग व्यक्तींना सामाजिक सुरक्षितता आणि प्रतिकूल परिस्थितीत राहणाऱ्या मुलांनाही व्यावसायिक प्रशिक्षणाची खात्री देते.

चला संवाद साधू या व चर्चा करू या

- शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट गाठण्याकरिता शिक्षणातून लिंग भेद नष्ट केल्याने कशी मदत होईल?
- तुमच्या शाळा/संस्थे मधून विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांने यशस्वीरीत्या शिक्षण पूर्ण केले याबाबत तुमच्या शाळा/संस्थेमधील सहकाऱ्यांशी संवाद साधा, चर्चा करा

समग्र शिक्षा योजनेचे उद्दिष्ट :

1. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची तरतूद करणे आणि विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादनूकीमध्ये वाढ करणे.
2. शालेय शिक्षणातील सामाजिक आणि लिंगभेदाच्या अंतरात दुवा साधणे.
3. शालेय शिक्षणाच्या सर्व पातळीवर/स्तरावर समता आणि समावेशित शिक्षणाची खात्री देणे.
4. शालेय तरतुदींमध्ये किमान मानकांची खात्री देणे.
5. व्यवसाय शिक्षणाला प्रोत्साहित करणे.
6. बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिनियम 2009 कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणी करता राज्याला सहकार्य करणे.
7. नोडल अधिकारी/संस्था म्हणून कार्य करणाऱ्या महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, राज्य शिक्षण संस्था आणि जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्थांचे उच्चीकरण आणि सक्षमीकरण करणे.

योजनेची वैशिष्ट्ये :

- दुर्गम भागातील शाळेचे उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत उच्चीकरण करून शालेय सुविधांचा विस्तार करून गुणवत्तापूर्ण शालेय शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे.
- शाळांना दिलेल्या नियमांचे पालन केले पाहिजे हे सुनिश्चित करण्यासाठी पुरेशा पायाभूत सुविधांची उपलब्धता सुनिश्चित करणे.
- ग्रंथालयाच्या बळकटीकरणासाठी प्रति शाळेत वार्षिक अनुदान रुपये 5,000/- ते रुपये 20,000/- देणे.
- संयुक्त शाळा अनुदान अंतर्गत शालेय पटनोंदणीच्या आधारे रुपये 25,000/- ते रुपये 10,000/- पर्यंत मंजूर केले जाईल, त्यापैकी किमान 10% अनुदान स्वच्छता कृती योजनेवर खर्च करणे.
- क्रीडा उपकरणासाठी वार्षिक अनुदान प्राथमिक शाळांसाठी रुपये 5,000/-, उच्च प्राथमिक शाळांसाठी 10,000/- रुपये आणि माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांसाठी 25,000/- रुपये तरतूद करणे.
- विशेष गरजा असलेल्या मुलांसाठी प्रति विद्यार्थी प्रतिवर्षी 3500/- रुपये तरतूद देणे. यामध्ये इयत्ता पहिली ते बारावी पर्यंतच्या विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांना असणारा प्रतिमाह रुपये 200/- विद्यावेतन समाविष्ट आहे.
- प्रतिविद्यार्थी प्रतिवर्ष गणवेशा करीता रुपये 600/- तरतूद देणे.

- प्रतिविद्यार्थी प्रतिवर्ष पाठ्यपुस्तकांकरिता रुपये 250/400 रुपयांची तरतूद.
- कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय इयत्ता आठवी ऐवजी सहावी ते बारावीपर्यंत उच्चीकरण करणे .
- शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याकरिता राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था या शिक्षकांना प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्थांचे सक्षमीकरण करणे.
- स्मार्ट क्लास रूम, डिजिटल बोर्ड आणि डीटीएच चैनल द्वारा शिक्षणामध्ये डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर वाढविणे.
- शिक्षण हक्क कायदा (RTE Act) अंतर्गत कलम 12 (1) ची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांना मदत करणे.
- प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये जीवन जगणाऱ्या मुलांसाठी व अवघड क्षेत्रात राहणाऱ्या मुलांसाठी निवासी शाळा व वसतिगृह स्थापन करणे.
- संतुलित शैक्षणिक विकासास प्रोत्साहित करण्याच्या दृष्टीने शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय गटांना (EBC, LWES), विशेष लक्ष केंद्रित करणे जिल्हे, सीमा क्षेत्र आणि निती आयोगाने निश्चित केलेल्या 117 आकांक्षित जिल्ह्यांना प्राधान्य देणे.

चला संवाद साधू या चर्चा करू या

समग्र शिक्षा अभियानाच्या वैशिष्ट्यांनुसार समग्र शिक्षा या शीर्षकाचे तुम्ही कसे समर्थन कराल.

या योजनेत प्रामुख्याने शिक्षक आणि तंत्रज्ञान (2 T's - Teacher and Teachnogy) या दोन घटकांवर लक्ष केंद्रित करून शालेय शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यावर मुख्य भर दिलेला आहे. या योजनेचे मुख्य धोरण म्हणजे विविध उपक्रमांद्वारे शालेय शिक्षणातील सर्व स्तरावर अध्ययन निष्पत्ती मध्ये वाढ करणे. राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांना त्यांच्या योजनांच्या निकषावर योजनांच्या प्राथमिकतेनुसार लवचीकता देण्याचा आणि या संदर्भातील एकूणच उपलब्ध संसाधने प्रस्तावित करण्याचा प्रस्ताव उपलब्ध आहे. विद्यार्थ्यांची पटनोंदणी, वचनबद्ध दायित्व, अध्ययन निष्पत्ती आणि विविध कामगिरी दर्शकांना आधारभूत मानून निकषानुसार अनुदान प्रस्तावित केली जातील. ही योजना शालेय शिक्षणाच्या विविध स्तरांमधील संक्रमण दर सुधारण्यास आणि मुलांना प्रवेश मिळवून देण्यासाठी, सार्वत्रिक प्रवेशात मदत करण्यासाठी सहाय्य करेल. एकीकृत प्रशिक्षण दिनदर्शिका, शैक्षणिक क्षेत्रातील नवकल्पना, पर्यवेक्षण आणि मार्गदर्शक इत्यादी द्वारे विविध शालेय स्तरावर एकात्मिक शिक्षक शिक्षणाद्वारे परिणामकारक अभिसरण व दुवा साधला जाईल. ही एकमेव योजना देशातील सर्व राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेतील सर्व सेवा अंतर्गत कार्यक्रमांना गरजाधिष्ठित आणि गतिमान करून संचालन आणि पर्यवेक्षण करण्यासाठी नोडल एजन्सी बनण्यास सक्षम करेल. ही योजना देशातील सर्व राज्य व केंद्रशासित प्रदेश व समाजातील सर्व स्तरांतील घटकांना तंत्रज्ञानाचा व दर्जेदार शिक्षणाचा फायदा घेण्यास सक्षम बनवेल.

योजनेची अंमलबजावणी :

ही योजना केंद्र पुरस्कृत योजना म्हणून राज्य व केंद्रशासित प्रदेशस्तरावर एकल राज्य अंमलबजावणी संस्था (SIS) मार्फत राबविली जाते. राष्ट्रीय पातळीवर मानव संसाधन विकास मंत्री यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रशासकीय परिषद आणि शालेय शिक्षण व साक्षरता विभागाचे सचिव यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रकल्प मंजुरी मंडळ (PAB) आहे. प्रशासकीय परिषदेला प्रामुख्याने कार्यक्रमाचे निकष व आर्थिक तरतुदीमध्ये सुधारणा करण्याकरिता आणि या योजनेच्या एकंदरीत चौकटीत राहून अंमलबजावणी बाबत सविस्तर मार्गदर्शक सूचनांच्या मंजुरीकरिता सक्षम बनविले जाते. शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी विविध नावीन्यपूर्ण उपक्रम व कार्यक्रम यात समाविष्ट आहेत. भारतीय शैक्षणिक सल्लागार मर्यादित मधील तांत्रिक गट या विभागाला सहकार्य करतील. पूर्वीच्या सर्व शिक्षा अभियान व राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान व शिक्षक शिक्षण या योजनेमध्ये कार्य करणाऱ्या तांत्रिक सहकार्य गटाला (TSG) कार्यप्रवण क्षेत्रातील पटनोंदणी विषयक कामे, समता आणि दर्जेदार शिक्षण देण्याकरिता तांत्रिक सहकार्य करण्यासाठी समाविष्ट केले आहे. संपूर्ण शालेय शिक्षण विभागाकरिता एकात्मिक योजना राज्याकडे असावी अशी अपेक्षा केलेली आहे. या योजनेमध्ये निधी वाटपाचे प्रारूप केंद्र व राज्यांमध्ये सद्यःस्थितीत खालील

प्रमाणे आहे. जसे - अरुणाचल प्रदेश, आसाम, मणिपूर, मेघालय, मिझोरम, नागालँड, त्रिपुरा या आठ उत्तर-पूर्व राज्यांकरिता तसेच जम्मू-काश्मीर, हिमाचल प्रदेश आणि उत्तराखंड येथील हिमालयीन राज्यांसाठी अनुदान वाटपाची गुणोत्तर हे 90:10 आहे. तर इतर सर्व राज्य व केंद्रशासित प्रदेश याकरिता हे प्रमाण 60 : 40 आहे. विधानसभा अस्तित्वात असलेल्या केंद्रशासित प्रवेशांकरिता 100% अनुदान केंद्र शासनाद्वारे पुरवले जाईल. ऑक्टोबर 2015 मध्ये केंद्र पुरस्कृत योजनाच्या सुसूत्रीकरणासाठी गठीत केलेल्या मुख्यमंत्र्यांच्या उपसमूहाने केलेल्या शिफारशीनुसार हे प्रमाण निश्चित केलेले आहे.

योजनेचे घटक :

शाळापूर्व शिक्षण :

समग्र शिक्षा अंमलबजावणी आराखड्यात शाळा पूर्व शिक्षणाचे महत्त्व व गरज ओळखण्यात आली आहे. पूर्व शालेय शिक्षणामुळे केवळ शाळांमधील मुलांची प्रगतीच होत नाही तर भविष्यातील शिक्षण आणि विकासाचा पाया देखील मजबूत होतो. तसेच मुलांमध्ये सकारात्मक दृष्टिकोन व शिकण्याची इच्छा देखील विकसित होते. त्यामुळे मुलांना पूर्व शालेय दर्जाचे अनुभव देणे अत्यावश्यक आहे. समग्र शिक्षा अभियानांतर्गत शाळापूर्व कार्यक्रम हा सद्यःस्थितीत सुरू असलेला 'पढे भारत बढे भारत' या कार्यक्रमाचा महत्त्वपूर्ण घटक समजला जातो. या प्राथमिक शिक्षणाच्या सुरुवातीच्या इयत्तांमध्ये प्रारंभिक भाषा, अध्ययन साक्षरता आणि प्रारंभिक अंकज्ञान, संख्याज्ञान यावर लक्ष केंद्रीत केले आहे. पूर्व प्राथमिक शिक्षणात इयत्ता तिसरी पर्यंतच्या शिक्षणाला एका गटात समाविष्ट केलेले आहे. समग्र शिक्षा शाळांमधील पूर्व शालेय शिक्षण देण्यासाठी राज्य सरकारच्या प्रयत्नांना पाठिंबा देईल याकरिता प्राथमिक शाळेच्या आवारात जिथे शक्य आहे तिथे अंगणवाडी सुरू केल्या जाईल. तसेच महिला व बाल कल्याण मंत्रालयाच्या सहकार्याने अभ्यासक्रम विकसित करण्याकरिता सहकार्य केले जाईल. 4 ते 6 वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी शाळा पूर्व कार्यक्रम हा दोन वर्षे कालावधीचा असेल. 2015 -2016 च्या यु-डायस माहितीप्रमाणे 41.3% शासकीय प्राथमिक शाळांच्या परिसरात अंगणवाडी केंद्र आहेत. शाळा परिसरात असलेल्या अंगणवाडीमध्ये 3 ते 6 वर्षे वयोगटातील मुले समाविष्ट केल्या जातात. त्यातील वय वर्षे 4 ते 6 वयोगटातील मुले ही शाळा पूर्व शिक्षणासाठी पात्र समजले जातात. सन 2016-2017 च्या UDISE माहितीप्रमाणे 12.36 लाख प्राथमिक विभागासह असलेल्या शाळांपैकी 2.94 लाख शाळांचे प्रमाण 24% आहे. या शाळांमध्ये प्राथमिक शिक्षण विभाग कार्यरत आहे. 1.36 कोटी मुलांची पूर्वप्राथमिक शिक्षणाकरिता पटनोंदणी केली जाते. त्यापैकी केवळ 0.36 कोटी पटनोंदणी शासकीय शाळांमध्ये आहे. जिथे राज्यशासन अधिकृत प्राथमिक शाळेत शाळापूर्व शिक्षण पुरविण्यास इच्छुक असेल तिथे या योजनेंतर्गत सहकार्य करण्यात येईल.

शालेय शिक्षणाची एकूण गुणवत्ता सुधारण्यासाठी पूर्वशाळा शिक्षण का महत्त्वपूर्ण बनत आहे?

आपल्या राज्यात, केंद्रशासित प्रदेशात पूर्व शाळा शिक्षण अंमलबजावणीची कोणती आव्हाने आहेत?

या योजनेने सुरक्षित पायाभूत सुविधांकरिता मार्गदर्शक तत्त्वे तयार केली आहेत. ज्यात स्वच्छताविषयक सोयीसुविधा, योग्य अभ्यासक्रम विकसन, अध्ययन कृती, अध्यापन शास्त्रीय कृती आणि मूल्यमापन, शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास व समाज सहभाग व प्रतिबद्धता इत्यादींचा समावेश आहे. ही योजना प्रामुख्याने महिला व बालकल्याण विकास मंत्रालयाशी समन्वय ठेवून अभ्यासक्रम विकसनअंगणवाडीताई क्षमता विकसन व मार्गदर्शन व शालेय मुख्याध्यापक आणि शिक्षकांद्वारे सहाय्य आणि अध्ययन साहित्य विकसन इत्यादी बाबींवर भर देते. पूर्वप्राथमिक शाळांच्या सक्षमीकरणाकरिता राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांना प्रतिशाळा तीन लाख रुपये अनुदान पुरविले जाते.

विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची सवय रुजविणे :

समग्र शिक्षा अंतर्गत ग्रंथालय अनुदान (पढे भारत बढे भारत)

सन 2018-19 मध्ये नव्याने सुरू झालेल्या केंद्र पुरस्कृत समग्र शिक्षा अभियाना अंतर्गत सर्व स्तरावरील सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची सवय विकसित करणे, शासकीय शाळांना ग्रंथालय अनुदान पुरवून शालेय ग्रंथालयांचे सक्षमीकरण करणे, इत्यादी उपक्रमाद्वारे

‘पढ़े भारत बढ़े भारत’ या कार्यक्रमातील कृतींची पूर्तता करणे अपेक्षित आहे. राष्ट्रीय संपादनूक सर्वेक्षण 2017 च्या निष्कर्षानुसार पुस्तक वाचनामुळे मुलांच्या संपादनूकीमध्ये वाढ होते. प्रथमच प्राथमिक शाळा ते माध्यमिक शाळांकरिता स्वतंत्रपणे वार्षिक ग्रंथालय अनुदानाची तरतूद मंजूर करण्यात आली आहे. प्राथमिक शाळा ते माध्यमिक शाळांकरिता ग्रंथालय अनुदान रक्कम 5,000/- ते 10,000/- रुपये पर्यंतचे तरतूद करण्यात आली आहे.

1. प्राथमिक शाळांना रक्कम रुपये 5,000/- पर्यंत व उच्च प्राथमिक शाळांना 10,000/- रुपये पर्यंत.
2. संयुक्त प्राथमिक शाळा (इयत्ता पहिली ते आठवी) करिता रक्कम रुपये 13,000/- पर्यंत.
3. माध्यमिक शाळा (इयत्ता नववी व दहावी) करिता रक्कम रुपये 10,000/- पर्यंत.
4. इयत्ता (सहावी ते बारावी) करिता रक्कम रुपये 15,000/- पर्यंत.
5. संयुक्त माध्यमिक शाळांत (इयत्ता पहिली ते दहावी) करिता रुपये 15,000/- पर्यंत.
6. संयुक्त माध्यमिक शाळा (इयत्ता नववी ते बारावी) करिता रुपये 15,000/- पर्यंत.
7. उच्च माध्यमिक फक्त (अकरावी व बारावी) करिता रुपये 11,000/- पर्यंत.
8. संयुक्त उच्च माध्यमिक शाळांत (इयत्ता पहिली ते बारावी) करिता रक्कम 20,000/- रुपयांपर्यंत ही अनुदाने वार्षिक उपलब्ध होतील.

‘पढ़े भारत बढ़े भारत’ या कार्यक्रमांतर्गत समजपूर्वक वाचनाच्या प्रक्रियेचे सुलभीकरण करण्यासाठी ग्रंथालय संसाधनाचा उपयोग केला गेलेला आहे. प्राथमिक स्तरापासून उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत वाचन प्रक्रियेकरिता सातत्यपूर्ण सरावाची गरज असते. ग्रंथालयाच्या विकास आणि समृद्धीकरिता वेळोवेळी अद्ययावत पुस्तकांची भर जसे नियतकालिके, मासिके इत्यादी वाचनाच्या साहित्याची आवश्यकता असते.

कृती

प्रत्येक अध्ययनार्थीला तयार करायला सांगा

- मागील पाच वर्षांत त्यांनी/तिने वाचलेल्या पुस्तकांची यादी.
- त्याच्या/तिच्या मते मुलांना आवडणाऱ्या पुस्तकांची यादी.

ही यादी भिंतीवर चार्ट पेपर वर चिकटवा आणि प्रत्येकाला त्याच्या शाळेतील ग्रंथालयासाठी आणि मुलांसाठीच्या पुस्तकांचे संकलन करण्यासाठी सांगा.

समग्र शिक्षा अंतर्गत क्रीडा अनुदान- (खेले इंडिया खिले इंडिया)

शालेय क्रीडांचा विद्यार्थी आणि शैक्षणिक व्यवस्था या दोघांनाही महत्त्वाचा फायदा होतो. खेळ हे मुलांच्या शारीरिक, भावनिक, सामाजिक, बोधात्मक घटकांच्या विकासाला मदत करते. मुलांमध्ये सामाजिक कौशल्य, सामाजिक वर्तन, जीवनशैली, आत्मसन्मान आणि शाळेची आवड इत्यादी गोष्टींना आकार देण्याकरिता खेळ महत्त्वपूर्ण योगदान देते. खेळाचे अनेक फायदे आहेत. खेळातील शारीरिक कृती, व्यायाम, मन व शरीराच्या एकात्मिक विकासास सहाय्य करते. तसेच शरीर स्वास्थ्याकरिता एरोबिक आणि अनोरोबिक शारीरिक सरावाची समज विकसित करते आणि आत्मविश्वास वाढविते.

खेळ हे समाजातील विविध भूमिका निभावण्याकरिता, सामाजिक कौशल्य शिकण्याकरता जसे सहनशीलता, इतरांचा आदर आणि सांघिक उद्दिष्ट पूर्तीसाठी तडजोड, सहकार्य, सलगता इत्यादी बाबी शिकण्याकरिता मदत करतात. तसेच इतर लोकांना भेटण्याचा व संवादाच्या संधी उपलब्ध करून देतात. व्यक्तीला भावनिक, मानसिक दृष्ट्या सक्षम बनवितात. खेळ व क्रीडा प्रकारांमध्ये सहभागाच्या संधी उपलब्ध करून देऊन मुलांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने समग्र शिक्षा अंतर्गत प्रथमतः क्रीडा साधनांकरिता अनुदानाची तरतूद

केलेली आहे. प्रत्येक शासकीय शाळेला इनडोअर व आउटडोअर क्रीडा साहित्याचा खर्च भागविण्याकरता प्राथमिक शाळेला रुपये 5000/-, उच्च प्राथमिक शाळेला 10,000/- रुपये व माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळेला 25,000/- रुपयांपर्यंत क्रीडा अनुदान मिळते.

संयुक्त शाळा अनुदान :

सदर योजनेअंतर्गत सर्व शासकीय शाळांना पुढील कामाकरिता वार्षिक अनुदान मंजूर केले जाईल. जसे - शाळेतील नादुरुस्त उपकरणे बदलविण्याकरिता, क्रीडा साहित्याची देखभाल, क्रीडा साहित्य प्रयोगशाळा, वीज देयके, इंटरनेट शुल्क, पाणी, शैक्षणिक साहित्य इत्यादी. संयुक्त शाळा अनुदानाची वार्षिक रक्कम रुपये 25,000/- ते रुपये 1,00,000/- पर्यंत वेगवेगळी आहे. खाली दिलेल्या तक्त्यावरून विद्यार्थी संख्येच्या आधारे ही रक्कम कशाप्रकारे वितरित होईल हे स्पष्ट होते.

शाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्या	शाळा अनुदान
≤ 100	₹ 25,000/- स्वच्छता कृती योजनेकरिता किमान ₹ 2,500/- खर्चाच्या तरतुदीसह.
< 100 ते ≤ 250	₹ 50,000/- स्वच्छता कृती योजनेकरिता किमान ₹ 5,000/- खर्चाच्या तरतुदीसह.
> 250 ते ≤ 1000	₹ 75,000/- स्वच्छता कृती योजनेकरिता किमान ₹ 7,500/- खर्चाच्या तरतुदीसह.
> 1000	₹ 10,0000/- स्वच्छता कृती योजनेकरिता किमान ₹ 1,000 खर्चाच्या तरतुदीसह.

समावेशित शिक्षणाला प्रोत्साहन :

यापूर्वीच्या सर्व शिक्षा अभियान, राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान, बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम इत्यादी योजनांमध्ये विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांसाठी समावेशित शिक्षण हा अत्यंत महत्त्वाचा उपक्रम सुरु केलेला आहे. सन 2018-19 पासून समग्र शिक्षा अंतर्गत विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांच्या शिक्षणासह सर्व विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यावर भर दिला आहे. समग्र शिक्षा अंतर्गत हा उपक्रम/कार्यक्रम एक अत्यंत आवश्यक घटक आहे. समावेशित शिक्षणांतर्गत विद्यार्थीभिमुख अनेक कृतींना व कार्यक्रमांना सहकार्य पुरविले आहे. ज्यात विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांची ओळख व मूल्यमापन, साहित्यांची व उपकरणांची तरतूद, शस्त्रक्रिया, ब्रेल लिपीतील पुस्तके, ठळक अक्षरातील पुस्तके, थेरपी सुविधा, अध्ययन अध्यापनाकरिता शैक्षणिक साहित्य विकसन, सहाय्यक उपकरणे, विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या गरजा व त्यांचे स्वरूपाबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन आणि जाणीव निर्माण करण्याकरिता वातावरण निर्मिती, उद्बोधन कार्यक्रम, सूचना साहित्याची खरेदी किंवा अभ्यासक्रम समायोजनाबाबत विशेष शिक्षक आणि सामान्य शिक्षकांचे सेवांतर्गत प्रशिक्षण, विशेष गरजा असणाऱ्या मुलींकरिता विद्यावेतन इत्यादी उपक्रमांचा समावेश आहे. विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांकरिता (वयोगट 6 ते 14 वर्षे) बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम 2009 अन्वये अंमलबजावणी होण्याकरिता यात विशेष भर दिला आहे. सद्यःस्थितीत

इयत्ता पहिली ते बारावी पर्यंतच्या विशेष गरजा असणाऱ्या सर्व बालकांवर समग्र शिक्षा योजनेत लक्ष केंद्रीत केले आहे. हा लाभ Direct Benefit Transfer (DBT) अंतर्गत इयत्ता पहिली ते बारावी पर्यंतच्या विशेष गरजा असणाऱ्या मुलींना प्रतिमहा 200 रुपये विद्यावेतन दिले जाईल. आता पर्यंत ही सुविधा केवळ नववी ते बारावीपर्यंत होती. विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांकरिता असलेली वार्षिक तरतूद प्रती विद्यार्थी रुपये 3000 ते 3500 पर्यंत वृद्धिंगत केलेली आहे. याव्यतिरिक्त शाळेत असणाऱ्या विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांच्या गरजा ओळखण्याकरिता स्वतंत्र संशोधन सहाय्य (विशेष शिक्षण साधन व्यक्तींच्या वेतनाकरिता आर्थिक सहाय्य) सुद्धा उपलब्ध करून दिलेले आहे.

कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय :

समग्र शिक्षा योजनेचे महत्त्वाच्या उद्दिष्टांपैकी एक उद्दिष्ट म्हणजे शालेय शिक्षणाच्या सर्व स्तरावर लिंगभेद व सामाजिक संवर्गातील दरी दूर करणे होय. परिणामी मुलींचा शिक्षणातील सहभाग वाढविण्याकरिता या योजनेअंतर्गत इयत्ता बारावीपर्यंत निवासी आणि शैक्षणिक सुविधा पुरविण्याकरिता सध्या अस्तित्वात असलेल्या कस्तुरबा गांधी विद्यालयाचे उच्च प्राथमिक आणि माध्यमिक स्तरावरील मुलींच्या वसतिगृहाचा विस्तार केला आहे.

अनुसूचित जाती, जमाती, इतर मागास वर्ग, अल्पसंख्यांक समुदाय आणि आर्थिक दृष्ट्या मागास (BPL) कुटुंबातील 14 ते 18 वर्षे वयोगटातील इयत्ता 6 वी ते 12 वी पर्यंत शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या मुलींना दर्जेदार शिक्षणाची हमी देऊन प्राथमिक स्तरापासून ते माध्यमिक स्तरापर्यंत आणि शक्य असेल तिथे उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत मुलींच्या शिक्षणाचे सुलभ संक्रमण होण्याची हमी ही योजना देते.

सध्या अस्तित्वात असलेल्या उच्च प्राथमिक स्तरावरील कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालयाचे इयत्ता बारावी पर्यंतचे उच्चीकरण करण्याची समग्र शिक्षा योजनेत तरतूद आहे. इतर कोणत्याही योजनेंतर्गत निवासी शाळा उपलब्ध नसल्याने व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या तालुक्यात इयत्ता सहावी ते बारावीपर्यंतच्या मुलींकरिता किमान एक निवासी शाळेची सुविधा पुरवल्या जाईल. या योजनेतील लक्ष गट म्हणजे अनुसूचित जाती, जमाती, इतर मागास वर्ग, अल्पसंख्यांक समुदाय, इतर आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय कुटुंबातील इयत्ता सहावी ते बारावीपर्यंतचे शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या 10 ते 18 वयोगटातील मुली होय. इमारती बांधकामाकरिता अनावर्ती अनुदान व्यतिरिक्त समग्र शिक्षा खालीलप्रमाणे मनुष्यबळ खर्चासह इतर खर्च भागविण्याकरिता खालीलप्रमाणे आवर्ती अनुदान उपलब्ध करून देते.

1. कस्तुरबा गांधी विद्यालयातील इयत्ता सहावी ते आठवीकरिता वार्षिक 60 लाख रुपयांपर्यंत.
2. कस्तुरबा गांधी विद्यालयातील इयत्ता सहावी ते दहावीकरिता वार्षिक 80 लाख रुपयांपर्यंत.
3. कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालयातील इयत्ता सहावी ते बारावीपर्यंत वार्षिक एक कोटी रुपयांपर्यंत.
4. केवळ मुलींच्या वसतिगृहातील इयत्ता नववी ते बारावी करिता रुपये वार्षिक 25 लाखांपर्यंत.

सद्यःस्थितीत 2018-19 पर्यंत मंजूर असलेल्या एकूण 5,970 कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालयांपैकी 4841 कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालये कार्यरत आहे आणि 5.91 लाख मुलींचे सद्यस्थितीत कस्तुरबा गांधी विद्यालयामध्ये नोंदणी झालेली आहे. सन 2018-19 च्या दरम्यान नवीन 35 कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालये यांना मंजूरी मिळालेली आहे. सन 2018-19 मध्ये 1232 कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालयातील इयत्ता 6 ते 10 वी/12 वी पर्यंतचे उच्चीकरण झालेले आहे.

स्वसंरक्षण प्रशिक्षण (रक्षा) :

देशातील कुमारवयीन मुलींचे शिक्षण, वाढ, विकास व आरोग्यावर परिणाम करणारी गंभीर समस्या म्हणजे लिंगाधारित हिंसाचार होय.

राष्ट्रीय गुन्हे नोंद कार्यालयाने सादर केलेल्या भारतातील गुन्ह्यांच्या अहवालानुसार मागील काही वर्षात लिंगाधारित गुन्ह्यांमध्ये लक्षणीय वाढ झालेली आहे. दुर्दैवाने नोंद न केलेल्या गुन्ह्यांची माहिती उपलब्ध नाही. देशात मुलींच्या बाबतीत घडणाऱ्या गुन्ह्यांची संख्या लक्षात घेता मुलींच्या सुरक्षिततेची हमी देण्याकरिता शाळेतच त्यांना स्वसंरक्षणाचे प्रशिक्षण धडे देणे महत्त्वाचे आहे. स्वसंरक्षण प्रशिक्षण हे एक जीवन कौशल्य आहे. त्यामुळे सभोवतालच्या परिसराबाबत अधिक जागरूक राहण्यास आणि अकल्पित घडणाऱ्या प्रसंगांना तोंड देण्यास तयार राहण्याकरिता मदत होते. स्वसंरक्षण प्रशिक्षणातून मुलींना तणावाच्या वेळी मानसिकदृष्ट्या, शारीरिकदृष्ट्या, बौद्धिकदृष्ट्या सक्षम राहून स्वतःचे संरक्षण करण्यास शिकविले जाते. स्वसंरक्षण प्रशिक्षणाचे तंत्र मुलींमध्ये आत्मविश्वास वाढविते आणि विशेष करून मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहित करते. विशेषतः त्यांच्या माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तरावरील संक्रमणाला आणि शाळेतून मुलींच्या गळतीचा दर कमी होण्यास मदत होते.

स्वसंरक्षण तंत्राच्याद्वारे मुलींना आत्मबल वाढविण्यास शिकविल्या जाते. संकटप्रसंगी स्वतःलाच वाचविण्याकरता मार्शल आर्ट प्रशिक्षणाची गरज नाही. त्याऐवजी धोरणात्मक ढकल, हलका प्रहार, लाथा व बुक्कीने प्रहार करून आक्रमणकर्त्याचा प्रतिबंध केला जाऊ शकतो. मुलींना त्यांच्या दैनंदिन वापरातील वस्तूंचे उदा. किल्ली, दुपट्टा, ओढणी, मफलर, नोटबुक इत्यादी वस्तूंचा शस्त्रप्रमाणे संरक्षणाकरिता उपयोग करून व संरक्षण करण्याचे प्रशिक्षण दिल्या जाते.

समग्र शिक्षा अंतर्गत मुलींची पटनोंदणी असलेल्या प्रत्येक शासकीय शाळेत रुपये 3,000/- प्रतिमहा या प्रमाणे तीन महिन्यासाठी स्वसंरक्षण प्रशिक्षण पुरविले जाते. इयत्ता सहावी ते बारावीपर्यंतच्या विद्यार्थिनींकरिता हे प्रशिक्षण तयार केलेले आहे. कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालयात निवासी राहणाऱ्या मुलींना सुद्धा हे प्रशिक्षण दिले जाते. भारत सरकारच्या महिला व बालकल्याण विकास मंत्रालयाच्या अंतर्गत निर्भयाफंड, पोलीस विभाग, गृहसुरक्षा दल, राष्ट्रीय छात्र सेना वा राज्य सरकारच्या इतर योजनांतर्गत व केंद्रशासित प्रदेशांनी संरक्षण प्रशिक्षणाकरिता अनुदान उपलब्ध करून देण्याची काळजी घ्यावी.

शालेय सुरक्षा :

मुलांना सुरक्षित वाढ व विकासाला पोषक अशा शालेय वातावरणात प्रवेश मिळविण्याचा व स्वाभिमानाने जगण्याचा अधिकार आहे. शालेय सुरक्षितता ही केवळ पायाभूत सुविधा आणि शारीरिक सुरक्षितता म्हणून पाहिली जात नाही तर ती व्यापक दृष्टीने पाहिले जाते. शारीरिक शिक्षा ते गुंडगिरी, शारीरिक हिंसा, लैंगिक, मानसिक, भावनिक हिंसा काही घटकांमध्ये मृत्यूची संभाव्यता इत्यादी बाबींमुळे शालेय सुरक्षिततेचा मुद्दा अधिक गुंतागुंतीचा झालेला आहे. गेल्या काही काळात खून, हल्ला, बलात्कार इत्यादी सारख्या हिंसा आणि दुर्दैवी घटनांचे अहवाल प्राप्त झालेले आहे.

हिंसा, गुन्हेगारी, अश्लील साहित्य आणि मादक द्रव्याचा गैरवापर दाखविणाऱ्या इंटरनेटवर व्हिडिओ सहज उपलब्ध आहेत. मादक द्रव्य, अल्कोहोल, सिगारेट इत्यादींची सहज उपलब्धता देखील वाढली आहे. त्याच वेळी पालक, शिक्षक आणि सहाध्यायी कडून दिल्या जाणाऱ्या परीक्षेच्या ताणाचे पर्यवसन हे निराश आक्रमकता आणि काही बाबतीत आत्महत्येत होते. शाळा व्यवस्थापन, मुख्याध्यापक व शिक्षक, कर्मचारी यांचा दृष्टिकोन साधारणपणे या बाबत उदासीन असतो. हे चिंतेचे मुख्य कारण असल्याने शाळेची सुरक्षा आणि सुरक्षा चौकट आणि कृती योजनेची मागणी होत आहे. शालेय सुरक्षेकरिता शाळा व्यवस्थापन, शिक्षक, विद्यार्थी, पालक आणि सल्लागार यांच्यासह जबाबदारीच्या चौकटीसह सर्वसमावेशक मार्गदर्शक तत्त्वे तयार केली गेली आहे.

जागो, बदलो, बोलो

तेलंगणाच्या राज्य शिक्षण विभागाने बाल लैंगिक अत्याचारविरुद्ध जागो, बदलो, बोलो ची मोहीम पोलीस विभागाच्या सहकार्याने POCSO कायद्यांतर्गत राबविली आहे. या मोहिमेअंतर्गत मुख्याध्यापक व शिक्षकांचे प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले होते.

आदर्श परिस्थितीमध्ये, प्रत्येक शाळेमध्ये एक समुपदेशक पुरविला जाणे अपेक्षित असते. परंतु सद्यःपरिस्थितीमध्ये आपल्या देशात प्रशिक्षित समुपदेशकाची कमतरता असल्यामुळे शाळेतून शिक्षकांना हे कार्य करण्यासाठी प्रथम समुपदेशक म्हणून प्रेरित केल्या जाऊ शकते. विद्यार्थ्यांकडून होणाऱ्या गैरवर्तनाची व विचलित करणाऱ्या लक्षणाची ओळख करण्यासाठी शिक्षक व मुख्याध्यापकाचे उद्बोधन व्हावे आणि त्याद्वारे विद्यार्थ्यांना समुपदेशन करावे. या एकात्मिक शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांतर्गत शिक्षकांना पुढीलप्रमाणे उद्बोधन करण्यात येईल. जसे समुपदेशन POCSO कायद्यांतर्गतच्या तरतुदी, JJ कायदा, शालेय सुरक्षितता मार्गदर्शक सूचना, हेल्पलाइन, आकस्मिक नंबर, तक्रारपेटी इत्यादी उद्दिष्टांकरिता सर्व शाळेत इयत्ता पहिली ते बारावीकरिता प्रतिशिक्षक रुपये 1,000/- ची तरतूद केल्या जात आहे. प्रत्येक शाळेत सुरक्षा फलक दर्शनी भागात लावणे आवश्यक आहे. ज्यामध्ये पुढीलबाबींचा समावेश असावा आकस्मिक नंबर, संबंधित व्यक्तींचे संपर्क नंबरचा समावेश असेल. हा फलक तयार करण्याकरिता प्रतिशाळा रुपये 500/- पुरविले जात आहे.

रंगोत्सव :

मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने देशातील युवा अध्ययनार्थीमध्ये सांस्कृतिक विविधतेविषयी जागरूकता निर्माण करण्यासाठी पुढाकार घेऊन हा कार्यक्रम तयार केलेला आहे. रंगोत्सवांतर्गत सांस्कृतिक कृती व प्रसंगांचे संकलन केले होते. संपूर्ण देशभरातून शाळांनी या कार्यक्रमात उत्साहाने सहभाग घेतला होता. त्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्याला विविध संस्कृतीमधील अप्रतिम सौंदर्याचा अनुभव घेता आला. विद्यार्थी शिक्षक आणि इतर सर्व भागीदारांना त्यांचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने निःपक्ष व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्याकरिता दिनांक 7 ते 21 डिसेंबर 2018 या कालावधीत 'रंगोत्सव, एक सांस्कृतिक पंधरवडा' चे आयोजन करण्यात आले होते. रंगोत्सव याचे मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे होते.

- कला आणि संस्कृतीच्या विविध कृतीद्वारे शाळेच्या वातावरणाला एक गतिमान आणि आनंददायी पद्धतीने शिकण्याच्या जागेत परिवर्तित करणे. विद्यार्थी, शिक्षक व इतर कर्मचारी सदस्यांसह शालेय समुदायातील प्रत्येक सदस्यांची कलात्मक प्रतिभा आणि सर्जनशीलता साजरे करण्यासाठी एक योग्य व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे.
- विविधतेने नटलेल्या भारताच्या समृद्ध, सांस्कृतिक वारसाचे प्रदर्शन करून त्याचा उत्साह साजरा करणे. देशातील सांस्कृतिक, भौगोलिक, भाषा, अन्न आणि चालीरीती यातील विविधता समजून घेण्यासाठी व त्यांचा अभिमान बाळगण्यासाठी सर्व बालकांना वयानुरूप अभिव्यक्तीच्या संधी उपलब्ध करून देणे.
- 'एक भारत, श्रेष्ठ भारत' हे ध्येय गाठण्याकरिता नियोजित उपक्रमांच्या माध्यमातून राष्ट्रीय एकात्मतेच्या भावनेला प्रोत्साहन देणे.

- शाळेत आनंददायी अध्ययन वातावरण निर्मितीला चालना देण्याकरिता संपूर्ण सत्रात दररोज शालेय नित्यक्रमात (रंगोत्सवानंतरही) कला एकत्रित करण्याचा नियमित सराव करणे.
- रंगोत्सवाला मिळालेला प्रतिसाद हा अमाप व निश्चितच स्वागताहर्ह होता. संपूर्ण देशभरातून शाळांनी विद्यार्थी व शिक्षकांसाठी सांस्कृतिक प्रवेशद्वार उघडण्याकरिता खूप प्रयत्न केले. परिणाम स्वरूप संपूर्ण देशभरात कलात्मक प्रतिभेचा उत्सव साजरा झाला.
- भाषा संगम आणि इतर शाळा स्तरावरील उपक्रमाव्यतिरिक्त राष्ट्रीय बालसभा आणि एकात्मिक शिबीर, राष्ट्रीय स्तरावरील लोकनृत्य, राष्ट्रीय स्तरावरील भूमिका अभिनय, कला उत्सव, संगीत कला संगम आणि आंतरशालेय बँड स्पर्धा इत्यादी उपक्रम प्रादेशिक, राज्य, व विभागीय तसेच राष्ट्रीय स्तरावर रंगोत्सवाचा भाग म्हणून आयोजित होते.

शाळास्तरीय मूल्यांकन (वार्षिक संपादनूक सर्वेक्षण) :

अध्ययन संपादनूकीचे निःपक्ष मूल्यांकन करण्यासाठी या विभागाने राष्ट्रीय संपादनूक सर्वेक्षणाची प्रक्रिया सुरु केलेली आहे. बाह्य मूल्यमापनाचे हे कार्य ठरावीक अंतराने करण्यात आलेले आहे. सर्व भागधारकांसोबत सविस्तर आणि सूक्ष्म चर्चा करून हे मूल्यमापन प्रक्रिया विकसित केली आहे. सन 2017-2018 मध्ये आयोजित (NAS) चा निकाल सार्वजनिकरित्या उपलब्ध आहे.

पुढे सन 2017 मध्ये पार पडलेल्या NAS च्या 2.2 दशलक्ष विद्यार्थ्यांच्या सर्वेक्षणातून मिळालेल्या पुराव्याच्या आधारे आणि अध्ययन संपादनूक सुधारण्याकरिता तयार करावयाच्या आराखड्यासाठी एनसीईआरटीच्या पथदर्शी कार्यक्रमानुसार सन 2019 मध्ये प्राथमिक स्तरावरील सर्व बालकांच्या अध्ययन संपादनूकीचे मूल्यमापन करण्याकरिता शाळास्तरीय मूल्यांकन सर्वेक्षण आयोजित करण्याचे निश्चित केले आहे. संबंधित शाळाद्वारे केले जाणारे हे मूल्यांकन म्हणजे विद्यार्थ्यांचे दर्जेदार व भयमुक्त मूल्यांकन प्रक्रिया असेल. निश्चित केलेल्या अध्ययन संपादनूकी पर्यंत पोहचण्याकरिता बाह्य मूल्यमापनाच्या अनुषंगाने गुणात्मक व परिणामात्मक मूल्यमापनाची तंत्र आवश्यक आहे. हे दोन्ही मूल्यमापने तार्किक सातत्य निर्माण करण्याकरिता आवश्यक आहे.

युवा मंच व पर्यावरण पूरक मंचाची स्थापना :

युवामंच हे जीवन कौशल्य विकसित करण्याचे, स्वाभिमान निर्मितीचे, आत्मविश्वास वाढविण्याचे, तणाव, लज्जा आणि भिती यासारख्या नकारात्मक भावनांचा प्रतिकार करण्याचे एक साधन आहे.

शाळांमधील पर्यावरण पूरक मंच हा विद्यार्थ्यांना अर्थपूर्ण पर्यावरणात्मक वृत्ती आणि प्रकल्पांमध्ये सहभाग घेण्यास सक्षम बनवितात. हे एक व्यासपीठ आहे ज्या माध्यमातून विद्यार्थी त्यांचे पालक आणि सभोवतालच्या समुदायावर प्रभाव पाडून त्यांना पर्यावरणपूरक वर्तन करण्यास प्रेरित करतात. पाठ्यक्रम, अभ्यासक्रमाच्या मर्यादेच्या पलीकडे जाऊन हा पर्यावरणपूरक मंच विद्यार्थ्यांना पर्यावरणीय संकल्पना आणि कृती जाणून घेण्यासाठी सक्षम बनवेल. या सर्व बाबी लक्षात घेता पर्यावरणपूरक मंच विद्यार्थ्यांकरिता स्थापन करतील. जेथे शाळेच्या वेळेनंतर आणि सट्टीच्या कालावधीत विद्यार्थी वादविवाद, संगीत, कला, वाचन संस्कृती इत्यादी मध्ये सहभाग घेऊ शकतील. यामुळे विशेषतः शालेय खेळ, क्रीडा उपकरणे आणि ग्रंथालयातून आदर्श शालेय पायाभूत सुविधांचा उपयोग करण्यास मदत मिळेल. त्यायोगे विद्यार्थ्यांचा छंद, कौशल्य आणि रुची वाढण्यास मदत होईल. जर अशाप्रकारे मंच स्थापन झाले नाही तर मुले अभिव्यक्त होऊ शकणार नाही.

प्राथमिक स्तरावर युवा आणि पर्यावरणपूरक मंच याकरिता प्रति शाळा प्रतिवर्ष रुपये 15 हजार आर्थिक तरतूद केली जात आहे आणि माध्यमिक स्तरावर प्रतिवर्षी प्रतिशाळा 25,000/- हजार रुपयांची तरतूद केली जात आहे.

वाहतूक व मदतनीस सुविधा :

विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांना आणि इयत्ता पहिली ते आठवीच्या मुलांना प्राथमिक शाळेत पोहोचण्याकरिता वाहतूक व मदतनीस सुविधा उपलब्ध आहे. ही सुविधा उपलब्ध करून दिली नाही तर विरळ लोकसंख्या असलेल्या भागातील मुलांना, जमिनीची समस्या

असलेल्या शहरी भागातील मुलांना, आत्यंतिक वंचित गटातील मुलांना आणि विशेष गरजा असलेल्या बालकांना शाळेत जाता येणे/ उपस्थित रहाणे कठीण झाले असते. राज्याच्या प्रचलित नियमानुसार शहरी भागात जिथे जमीन उपलब्ध नसल्यामुळे शेजारी शाळा स्थापन करणे शक्य नसते तसेच विरळ वस्ती असलेल्या डोंगराळ, घनदाट जंगले असलेल्या भागातील लहान मुलांना शालेय शिक्षणाकरिता वाहतूक व मदतनीस सुविधेद्वारे आधार देण्यात आला आहे. अगदी छोट्या गावांमध्ये (दुर्गम, आदिवासी, वाळवांटी भागात) राहणाऱ्या मुलांच्या गरजा भागविण्याकरिता जेथे शाळा सुरू करणे व्यवहार्य नसते अशा मुलांकरिता शाळेतून ये जा करण्याकरिता मोफत वाहतूक सुविधा किंवा निवासी सुविधांद्वारे शाळेतील प्रवेश सुनिश्चित करता येईल.

शाळा उपलब्ध नसलेल्या विरळ लोकवस्ती असलेल्या किंवा शहरी भागातील वंचित मुलांकरिता इयत्ता 1ली ते 8 वी पर्यंत वाहतूक सुविधा पुरविण्यात आली आहे. या पूर्वी सर्व शिक्षा अभियान अंतर्गत वाहतूक सुविधा करिता प्रती विद्यार्थी प्रतिवर्षी 3,000/- रुपये अनुज्ञेय होते. परंतु या योजने अंतर्गत प्रतिविद्यार्थी प्रतिवर्षी 6,000/- रुपये याप्रमाणे अनुदानात वाढ करण्यात आली आहे. सदर योजने अंतर्गत निधी वितरण करताना अंतर, प्रदेश, वाहतुकीचा प्रकार या बाबींचा विचार करून अनुदान अदा करण्यात येईल.

मोफत पाठ्यपुस्तके व गणवेश :

पूर्वी सर्व मुलांना आणि अनुसूचित जाती जमाती, आर्थिक दुर्बल घटकातील शासकीय शाळेत शिकणाऱ्या इयत्ता 8 वी पर्यंत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना गणवेशाचे दोन संच दिल्या जात होते. समग्र शिक्षा अंतर्गत प्रति विद्यार्थी प्रति वर्षी रुपये 400 ते रुपये 600 अशी वाढ करण्यात आली आहे. गणवेश वाटप योजनेचा मुख्य हेतू म्हणजे मुलांना शाळेबद्दल आत्मीयतेच्या भावनेने प्रेरित करणे.

पाठ्यपुस्तकाचा योग्य वापर हा शाळेतील दर्जेदार शिक्षणाचा एक प्रमुख द्योतक आहे. पाठ्यपुस्तकाचे लेआउट व डिझाईन, मजकूर, मुखपृष्ठाचा आकार, वैशिष्ट्ये आणि शाई, छपाई व बांधणी इत्यादी बाबीसह पाठ्यपुस्तके उत्पादनांमध्ये बदल केलेला आहे व त्यातून महत्त्वपूर्ण परिणाम साधल्या जात आहे. शासकीय शाळा, स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे शाळा व शासकीय अनुदानित शाळा तसेच राज्य शासनाचा अभ्यासक्रम राबविण्यास इच्छुक असणाऱ्या मदरसा शाळेसह पाठ्यपुस्तकांकरिता प्राथमिक स्तरावर रुपये 150/- वरून रुपये 250/- पर्यंत प्रतिविद्यार्थी प्रतिवर्षी अनुदान वाढविण्यात आले आहे आणि उच्च प्राथमिक स्तरावर रुपये 250/- वरून 400/- रुपयांपर्यंत प्रतिविद्यार्थी प्रतिवर्षी वाढ करण्यात आली आहे. इयत्ता पहिली व दुसरी करिता प्रतिविद्यार्थी रुपये दोनशेच्या मर्यादित संदर्भ साहित्यासह बोलीभाषेत विकसित केलेली पाठ्यपुस्तके इंग्रजी व राज्य भाषेच्या (प्रमाणभाषेच्या) सूचनांच्या संक्रमणाची सुलभन करण्यास ही पुस्तके योग्य आहे.

केंद्र संसाधन समूहाचे सक्षमीकरण (Mobility Support to CRCs) :

केंद्र संसाधन समूह शाळा आणि शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्याकरिता व प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रात सहकार्य करणारा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. शाळेच्या चांगल्या कामगिरीसाठी शैक्षणिक विषयांवर चर्चा करण्यासाठी योग्य कृती आराखडा तयार करण्याकरिता नियमित शाळा भेटी करणे आणि नियमित मासिक सभा आयोजित करणे आवश्यक आहे. शाळेतील भौतिक सुविधा व इतर प्रशासकीय बाबींची ठराविक कालावधीने तपासणी व पर्यवेक्षण करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. याशिवाय शिक्षकांच्या सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकासाकरिता शैक्षणिक तसेच अभ्यासक्रमीय या बाबींबाबत सहकार्य करण्याकरिता निश्चित कार्यपद्धती विकसित करणे गरजेचे आहे. त्या अनुषंगाने प्रत्येक केंद्र संसाधन समन्वयकाने आणि त्यांच्या अधिकारक्षेत्रात येणाऱ्या शाळेला शैक्षणिक सहकार्य देण्याकरिता दोन महिन्यातून किमान एकदा भेटी देणे आवश्यक आहे आणि मग मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने उपलब्ध करून दिलेल्या सार्वजनिक संकेतस्थळावर याबाबत अहवाल पाठवणे आवश्यक आहे.

गटसाधन केंद्र द्वारे अहवाल :

शैक्षणिक दृष्ट्या शैक्षणिक संसाधन गट साधन केंद्राचे महत्त्व अद्यापही समजू शकले नाही आणि शैक्षणिकदृष्ट्या त्यांची भूमिका व कार्य याबाबत दिशा निश्चित असायला हवी. गट संसाधन केंद्र/शहर साधन केंद्रांनी शाळांमध्ये सुरू असलेल्या शैक्षणिक समस्यांचा शोध घेऊन त्यावर कृती आराखडा तयार करून उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

गटसाधन व्यक्तींना पुरेसे प्रशिक्षण दिले जाईल व त्यांचा प्रभावी वापर केला जाईल. एकात्मिक शिक्षण प्रशिक्षण कार्यक्रमांतर्गत सर्व लक्ष गटांना जसे शिक्षक, मुख्याध्यापक, गट आणि केंद्र साधनव्यक्ती इत्यादींना एकाच व्यासपीठावर आणून समान आशयाला केंद्रित करून त्यांच्या त्याबाबत निश्चित जबाबदाऱ्या व भूमिका इत्यादीबाबत उद्बोधन करण्यात येईल. प्रत्यक्ष प्रशिक्षणात शिकलेल्या बाबींचे वर्ग आंतर क्रियांमध्ये संक्रमण होते का याची खात्री करण्याकरिता नियमित निरीक्षण व आढावा घेण्याकरिता गट साधन व्यक्तीद्वारे शाळा भेटी होतील. मोबाईल App चा वापर करून अहवाल सादर केला जाईल. या आधारे मध्यवर्ती सर्व्हरवर ही माहिती संकलित केली जाईल. त्या ठिकाणी विसंगती अहवाल तयार करून आवश्यक कार्यवाहीकरिता पाठपुरावा करण्यात येईल.

शाळा व्यवस्थापन समिती (SMC) प्रशिक्षण :

केंद्र संसाधन समन्वयकांनी शाळा व्यवस्थापन समिती सदस्यांचे प्रशिक्षण घेणे आवश्यक आहे. राज्य शासनाद्वारे सर्व शाळांकरिता निश्चित करून दिलेल्या दिवशी सर्व व्यवस्थापन समितीच्या वर्षातून चार (तीन महिन्यातून एक) अशी सभा आयोजित करणे आवश्यक आहे. अशा सर्व शाळांनी घेतलेल्या कृतीचा मोबाईल App वर त्रैमासिक अहवाल सादर करण्याकरिता शासनाद्वारे मदत पुरविण्यात येईल. विशिष्ट योजनेच्या अधीन राहून प्रत्येक शासकीय शाळेला प्रतिवर्ष प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तरावर रुपये 5,000/- हजार पर्यंतची मदत पुरविण्यात येईल.

समग्र शिक्षेच्या बोधचिन्हाचे प्रदर्शन :

समग्र शिक्षेचे बोध चिन्ह हे या योजनेचा आत्मा व दृष्टीचे प्रतीक आहे. बोधचिन्हे आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी आणि शाळा, विद्यार्थी व समुदायांच्या व्यापक संबंध निर्माण करण्यास मदत करते. यापूर्वी सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत बोधचिन्ह हे शाळेच्या भिंतीवर रंगविले गेले होते. हे बोधचिन्ह समुदायाकडून उत्स्फूर्तपणे स्विकारल्या गेले व या चिन्हांमुळे शाळेची ओळख होण्यास मदत झाली.

अशाप्रकारे सर्व शाळांसाठी प्रामुख्याने आपल्या शालेय परिसरात प्रतिक/बोधचिन्ह प्रदर्शित करणे महत्त्वाचे झाले आहे. सर्व शाळांनी समग्र शिक्षा योजने अंतर्गत असलेल्या सुविधांसह उदाहरणार्थ मोफत पाठ्यपुस्तके, गणवेश इत्यादी समग्र शिक्षा योजनेचे बोधचिन्ह भिंतीवर रंगवून किंवा दर्शनी फलक तयार करून शाळेच्या दर्शनीय जागी लावणे आवश्यक आहे. बोधचिन्हाचे स्वरूप मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाद्वारे दिले जाईल.

बक्षिसे, विश्वसनीय माहिती आणि दायित्व, यु-डायस प्लस :

देशातील सर्व शाळेची माहिती यु-डायसमध्ये एकत्रित/संकलित केली जाते. सन 2018-2019 पासून युडायस अद्यावत करून, नवीन वैशिष्ट्यांसह ओळख करून देण्याचे निश्चित करण्यात आलेले आहे. युडायस+ (ऑप्लिकेशन) हे ऑनलाइन असेल. ते हळूहळू वेळोवेळी सद्यस्थितीची माहिती संकलित करू लागेल. युडायस+ ऑप्लिकेशनची माहिती संकलनाबरोबर पुढीलप्रमाणे इतर वैशिष्ट्य आहेत.

UDISE+

शालेय शिक्षण व साक्षरता विभाग
मानव संसाधन विकास मंत्रालय
भारत सरकार

NISHTHA - शालेय नेतृत्व विकास प्रशिक्षण संच : (98)

1. माहिती विश्लेषण व माहितीचे दृढीकरण यासह डॅशबोर्ड विकसित केला जाईल. यात अनेक वर्षातील प्रवाहांचा अभ्यास करण्यासाठी आणि वाढीवर लक्ष ठेवण्यासाठी टाईम सिरीज डेटाचा माहितीचा समावेश असेल मुख्य कामगिरी निर्देशांकामधील प्रगतीचा मागोवा घेतला जाईल.
2. जीआयएस mapping या प्रणालीला जोडले जाईल आणि शाळा अहवाल कार्ड तयार केले जातील.
3. माहितीची गुणवत्ता निश्चित करण्याकरिता मोबाईल ॲप्ससह त्रयस्थ पक्षाच्या पडताळणीकरिता स्वतंत्र घटक संच विकसित केले जाईल.

कामगिरी दर्शक निर्देशांक Performance Grading Index (PGI) :

शालेय शिक्षणामधील 70 दर्शकांनुसार राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांचे त्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीचे मूल्यांकन करण्याच्या हेतूने PGI दर्शके तयार करण्यात आले आहे.

1. दर्शके राज्य व केंद्रशासित प्रदेशाची श्रेणी निश्चित करतील. त्याद्वारे एकापेक्षा जास्त राज्य, केंद्रशासित प्रदेश समान श्रेणी प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतील आणि सर्व 36 राज्य व केंद्रशासित प्रदेश उच्च स्तरावर पोहचतील. PGI हे राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांना शिक्षकांच्या ऑनलाईन भरती, शिक्षकांचे ऑनलाईन बदल्या, विद्यार्थी व शिक्षकांची इलेक्ट्रॉनिक उपस्थिती इत्यादी बाबत विशिष्ट पद्धती अवलंबण्यास प्रोत्साहित करण्याचे एक साधन म्हणून संकल्पित केलेले आहे.
2. PGI मध्ये एकूण 70 दर्शक आहे. ते संपादनूक आणि शासन प्रक्रिया या दोन विभागांमध्ये विभागलेले आहे. प्रथम श्रेणी विभाग हा चार डोमेन मध्ये विभागला गेला आहे. यात अध्ययन संपादनूक, प्रवेश परिणाम, पायाभूत सुविधा, इतर सुविधा आणि समता याविषय बाबींचा समावेश आहे. दुसरा विभाग हा शासन प्रक्रियेचा आहे. यात उपस्थिती, शिक्षकांची पर्याप्तता, प्रशासकीय पात्रता, प्रशिक्षणे, दायित्व/जबाबदारी, पारदर्शकता इत्यादी समाविष्ट आहेत.
3. PGI अंतर्गत 1000 गुण आहे. प्रत्येक दर्शकाला दहा 20 गुण किंवा 10 गुण देण्यात आलेले आहेत.

शगुन पोर्टल :

18 जानेवारी 2017 रोजी मानव संसाधन विकास मंत्री यांनी शगुन पोर्टल चा शुभारंभ केला. (www.seshagun.nic.in) यात दोन विभाग आहे.

1. नवोपक्रमांचा संग्रह/भांडार
2. ऑनलाईन पर्यवेक्षण/देखरेख

डिजिटल रिपॉझिटरी :

सर्व राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी विविध परिस्थितीत राबविल्या जाणाऱ्या नावीन्यपूर्ण आणि यशस्वी ठरलेल्या प्रतिकृतीचे प्रदर्शन करून शालेय शिक्षणाचे चित्र बदलण्याकरिता डिजिटल संग्रहाची रचना केली गेलेली आहे. अशा प्रकारचे यशस्वी उपक्रम, नावीन्यपूर्ण प्रतिकृती बनविण्यास व्यापक प्रमाणात सक्षम करतात.

विविध उपक्रमांचे हे भांडार सकारात्मक कथा आणि घडामोडींवर लक्ष केंद्रित करते. त्यामुळे शालेय शिक्षणातील कामगिरी सुधारण्याकडे वाटचाल सुरू आहे. या नावीन्यपूर्ण बाबींचे दस्तावेजीकरण यशोगाथा, व्हिडिओ, प्रशस्तीपत्रके, प्रतिमा इत्यादी स्वरूपात केले जाते.

हे डिजिटल व्यासपीठ जनता, प्रसारमाध्यमे, भागधारक, शिक्षणातील प्रभावी घटक, जागतिक शैक्षणिक संस्था, प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात नावीन्यपूर्ण कल्पना आणि यशोगाथा यांची नोंद करण्यास सांगते. राज्य सरकारी सार्वजनिक शाळा, शिक्षक, विद्यार्थ्यांना फायदा झालेल्या नव्या कल्पनांचे या भांडारात दस्तऐवजीकरण करून प्रसारित केले जाते. शगुन संग्रहात उत्तम पद्धतीवर 296 व्हिडिओ 269 यशोगाथा 151 प्रशस्तिपत्रके आणि 4,586 छायाचित्र आहे.

सन 2018-19 मध्ये विभागाने (शालेय शिक्षण व साक्षरता) विभागातील सर्व योजनांसह NCERT, NIOS, KVS, NVS, CBSE आणि राष्ट्रीय बालभवन यासारख्या विविध स्वायत्त संस्थांच्या विभागांचा आणि कृतींचा समावेश करून या संग्रहाचा विस्तार करण्याचे ठरवले आहे.

पर्यवेक्षक :

शगुनचे ऑनलाइन पर्यवेक्षण घटक संच मुख्य शैक्षणिक निर्देशांकानुसार राज्यस्तरीय कामगिरीचे आणि प्रगतीचे मापन करते. त्यामुळे DSEL आणि राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशातील शिक्षण विभाग वास्तविक काळानुसार मूल्यमापन करण्यास सक्षम होतील. निधीच्या

वापराचे अनुधावन, मुख्य शैक्षणिक निर्देशांकानुसार कामगिरीचे मोजमाप, ऑनलाइन नियोजन, ध्येयनिश्चिती, भौतिक लक्ष्य आणि परिणामांच्या संपादनकीचे पर्यवेक्षण इत्यादी मुख्य कार्य आहे. हे पोर्टल माहितीचे विश्लेषण उपलब्ध करून देते आणि आलेख तयार करते. मुख्य शैक्षणिक प्रवाहातून शाळाबाह्य झालेल्या बालकांचा निश्चित आकडा, खाजगी शाळांच्या तुलनेत शासकीय शाळांमधील पट नोंदणीत झालेली घट व वाढ, अध्ययन संपादनक वृद्धिंगत करण्यासाठी आणि शिक्षकांच्या वेतनावर केलेला खर्च इत्यादी राज्य व केंद्रशासित प्रदेशातील मुख्य निश्चित प्रमाणकांच्या प्रगतीचे चित्र या आलेखाद्वारे प्रदर्शित केले जाते.

शगुनोत्सव :

शगुनोत्सवसारख्या मोठ्या कार्यक्रमांतर्गत ऑगस्ट ते सप्टेंबर 2019 या कालावधीत देशभरातील सर्व शासकीय शाळांना भेटी दिल्या जातील आणि शाळेची तपासणी केली जाईल. ही तपासणी म्हणजे जवळपास 7 लक्ष स्वयंचलित प्राथमिक शाळांसह सर्व राज्य व केंद्रशासित प्रदेशातील सर्व 11.85 लक्ष शासकीय आणि अशासकीय अनुदानित शाळांची सप्टेंबर 2019 मध्ये करावयाची जनगणना आधारित तपासणी होय. शालेय स्तरावरील गुणवत्ता वपायाभूत सुविधांचे मूल्यांकन करण्याकरिता UDISE, SHGUN, Project Monitoring System, (PMS) आणि PGI या साधनाद्वारे सध्या शालेय विविध मापदंडावर आधारित माहिती गोळा केली जाते.

तथापि क्षेत्रीय भेटीद्वारे या कामाला बळकटी दिल्या जात नाही. आकांक्षित जिल्ह्याच्या मध्यवर्ती प्रभारी अधिकाऱ्यांकडून प्राप्त अभिप्रायावरून असे निदर्शनास येते की बहुतांश शाळांना भेटी दिल्या जात नाही किंवा भेटीची वारंवारता खूपच कमी असते. म्हणूनच पुरेशी पायाभूत सुविधा शिक्षक, विद्यार्थी, शाळा व्यवस्थापन समिती आणि समाज सहभागाची परिपूर्णता निश्चित करण्यासाठी प्रत्येक शाळेचा शाळा आधारित जनगणनेचा अभ्यास करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

शाळेच्या जनगणनेचे मानके हे युडायस प्लस (UDISE +), PGI आणि शगुन यांच्याद्वारे परीक्षण केलेल्या निर्देशांकावर आधारित असतील. अध्ययन निष्पत्तीचे मूल्यांकन हे मूल्यमापनचा भाग असणार नाही, कारण पुढील फेरीत NAS शाळा आधारित मूल्यांकन मधून ते मूल्यांकन घेण्यात येईल. शाळांना विशिष्ट गरजांच्या सुविधांकरिता आणि योग्य धोरणात्मक हस्तक्षेप करण्यासाठी हे अभिप्राय साहाय्यभूत ठरतील. 25 एप्रिल 2019 रोजी या कार्यक्रमासाठी मार्गदर्शक सूचना जारी करण्यात आलेल्या आहेत.

चांगल्या कामगिरीची ओळख :

शिक्षकांसाठी राष्ट्रीय पुरस्कार :

सन 1958 मध्ये या पुरस्काराची स्थापना झाली. 1960 चा शतकाच्या मध्यावधीपासून भारतात भूतपूर्व राष्ट्रपती डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या जन्मदिनानिमित्त 5 सप्टेंबर ही तारीख या पुरस्काराच्या कार्यक्रमासाठी निश्चित करण्यात आली आहे. वर्षानुवर्षे पुरस्कारांची संख्या वाढत ती 378 पर्यंत पोहोचली आहे. परंतु असे वाटते की पुरस्काराचा दर्जा कमी झालेला आहे. सन 2018 मध्ये प्रमुख राष्ट्रीय पुरस्कारा मधील बदलांच्या धर्तीवर या योजनेत मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये सुधारणा करण्यात आली आहे. नवीन योजना पारदर्शक निःपक्ष असून पुरस्कारातून उत्कृष्टता व कार्यक्षमता याचे प्रत्यंतर येते.

नवीन योजनेची वैशिष्ट्ये :

1. www.mhrd.gov.in या वेबसाईटवर शिक्षकांकडून स्वतःचे नामांकन करण्यासाठी त्यांना आमंत्रित केले गेले. ऍडमिनिस्ट्रेटिव्ह स्टाफ कॉलेज ऑफ इंडिया (SCI) ने हे वेब पोर्टल विकसित केली आहे. कुठल्याही तक्रारी आणि अडचणी शिवाय हे सॉफ्टवेअर सहकार्य करीत आहे.
2. संपूर्ण देशभरातून जवळजवळ सहा हजार शिक्षकांकडून प्राप्त झालेल्या अर्जांवर हा उपक्रम/कार्यक्रम यशस्वी झाल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.
3. अर्ज करण्याकरिता सर्व नियमित शिक्षक पात्र आहे. किमान सेवेच्या वर्षाची गरज नाही. त्यामुळे गुणवंत तरुण शिक्षकांनाही अर्ज करता येतो.
4. पुरस्कारांच्या संख्येचे सुसूत्रीकरण करून ती 45 पर्यंत केली आहे. त्यामुळे शालेय शिक्षणातील पुरस्कारांची प्रतिष्ठा पुनर्संचयित झाली.
5. अंतिम निवडीमध्ये कोणत्याही राज्य. केंद्रशासित प्रदेश किंवा संस्थेचा वाटा नव्हता त्यामुळे पुरस्काराकरिता स्पर्धा करण्यास प्रोत्साहन मिळाले.

6. राष्ट्रीय स्तरावरील स्वतंत्र निर्णय मंडळाने अंतिम निवड केली आणि सर्व राज्य, केंद्रशासित प्रदेश आणि संस्था/संघटनांनी तयार केलेल्या 152 उमेदवारांच्या यादीचा आढावा घेतला. प्रत्येक नामनिर्देशित व्यक्तीने पंचासमोर/निर्णय मंडळासमोर सादरीकरण केले. त्या आधारित अंतिम मूल्यांकन झाले आणि शिक्षक पुरस्काराकरिता 45 नावांची शिफारस करण्यात आली.

4 सप्टेंबर 2018 रोजी आदरणीय पंतप्रधानांनी त्यांच्या निवासस्थानी पुरस्कार प्राप्त शिक्षकांशी संवाद साधून त्यांचा सत्कार केला. पुरस्कार विजेत्या पैकी अरविंद जाजवारे, झारखंड आणि महाराष्ट्रातील विक्रम अडसूळ यांनी पटनोंदणी वाढविण्याकरिता आणि गळतीचा दर कमी करण्यासाठी 'आनंददायी अध्ययन पद्धतीचा' उपयोग केल्याचे सांगितले. गुजरात मधील राकेश पाटील, राजस्थान मधील इम्रान खान यासारख्या शिक्षकांनी आपल्या शाळेला शिक्षणाचे मंदिर बनविण्यासाठी आयसीटी आणि विद्यार्थिकेंद्रित, कृतिआधारित अध्ययन पद्धती विकसित केल्या. कर्नाटक मधील शैला आर. एन. यासारख्या शिक्षकांनी विद्यार्थी हितासाठी शालेय भौतिक सुविधे मध्ये सुधारणा करण्याकरिता समाज सहभागाला गतीमान केले. तर सिक्कीममधील कर्मा सोनू भुटिया या शिक्षकाने पटनोंदणी वाढविण्याकरिता अत्यंत संघर्ष केला.

भारताचे आदरणीय उपराष्ट्रपतींनी 5 सप्टेंबर 2018 रोजी विज्ञान भवन येथे पुरस्कार प्रदान केले. पुरस्कार समारंभात प्रत्येक पुरस्कार प्राप्त व्यक्तीच्या कामगिरीवर आधारित चित्रपट देखील दाखविण्यात आला.

स्वच्छ विद्यालय पुरस्कार अंतर्गत स्वच्छ शाळांना पुरस्कृत करणे :

शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभागाने स्वच्छ विद्यालय कार्यक्रमाचे पुढचे पाऊल म्हणून जिल्हा, राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर सन 2016-2017 मध्ये स्वच्छ विद्यालय पुरस्काराची (SVP) स्थापना केली. हे पुरस्कार शाळेतील स्वच्छतेबाबत झालेल्या शाश्वत आणि टिकाऊ वर्तनबदल सुनिश्चित करण्यासाठी दिल्या जातात. स्वच्छ विद्यालय पुरस्कार म्हणजे शाळेमध्ये उत्कृष्ट पाणी, सुविधा, स्वच्छता आरोग्य विषयक स्वच्छता सवयी इत्यादी बाबी ओळखणे, प्रोत्साहित करणे आणि स्वच्छता उत्सव साजरा करणे. शाळा स्वच्छता या पुरस्काराकरिता वेबसाईट मोबाईल App च्या द्वारे ऑनलाईन अर्ज केले आहेत. स्वच्छ विद्यालय पुरस्कार 2017-2018 हे शासकीय आणि शासकीय अनुदानित शाळा व्यतिरिक्त खाजगी शाळांसाठी खुले आहे.

स्वच्छ विद्यालय पुरस्कार 2017-18 :

स्वच्छ विद्यालय पुरस्कार 2017-18 ला शाळांकडून भरघोस प्रतिसाद मिळाला. सन 2017-18 मध्ये 6, 15, 152 शाळांनी या पुरस्कारा करिता ऑनलाईन नोंदणी केली. जी मागील वर्षी सहभागी झालेल्या शाळांच्या, संस्थेच्या तुलनेत दुप्पट आहे. राष्ट्रीय स्तरावरील पुरस्काराकरिता राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी 727 शाळांची यादी मान्यतेसत्व तयार केली. वैधता पडताळणी आणि सखोल तपासणी नंतर उत्कृष्ट ठरलेल्या 52 शाळांना SVP 2017-18 चा राष्ट्रीय पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. उत्कृष्ट चार राज्य अनुक्रमे पुडुचेरी, तामिळनाडू, गुजरात आणि आंध्र प्रदेश आणि सर्वोत्कृष्ट नऊ जिल्हे अनुक्रमे पांडेचेरी, श्रीकाकुलम, चंदीगड, हिस्सार, कराईकल, लातूर, नेबल्लोर, दक्षिण गोवा आणि वडोदरा यांना 18/09/2018 रोजी आयोजित कार्यक्रमा दरम्यान अधिकृत मान्यता प्रमाणपत्र देण्यात आले.

पुरस्काराची प्रक्रिया आणि पद्धती :

पुरस्काराकरिता शाळांची निवड ही त्यांनी पाच उपविभागातील प्राप्त केलेल्या गुणांच्या आधारे केली जाते. हे पाच उपविभाग म्हणजे

1. पाणी
2. शौचालय
3. साबणाने हात धुणे
4. निरनिराळे कार्य आणि देखभाल
5. वर्तणूक बदल आणि क्षमता वाढवणे

राष्ट्रीय पुरस्कारासाठी निवडलेल्या सर्वोत्कृष्ट शाळांना पन्नास हजार रुपये रोख बक्षीस, शाळेत स्वच्छता व आरोग्यदायी वातावरण टिकवून ठेवण्यासाठी आणि त्यात सुधारणा करण्यासाठी अतिरिक्त अनुदान म्हणून प्रमाणपत्रासह दिले जाते. स्वच्छ विद्यालय पुरस्कारात सहभागी झालेल्या सर्वोत्कृष्ट राज्य आणि सर्व जिल्हे यांनाही पुरस्कृत करण्यात आले.

राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशातील यशोगाथा :

'नाली काली': कर्नाटक

हा उपक्रम बहुस्तर वर्गातील मुले आनंददायी आणि उत्साहपूर्ण वातावरणात लिहायला, वाचायला शिकण्याकरिता आणि त्यांची सर्जनशीलता विकसित करण्याकरिता तयार केला आहे. सन 2009-2010 मध्ये कर्नाटक राज्यातील सर्व शासकीय कन्नड माध्यमाच्या शाळांमध्ये इयत्ता पहिली व दुसरी करीता नाली कालीची सुरुवात करण्यात आली. या उपक्रमात विद्यार्थी संपूर्ण अध्ययन प्रक्रियेत सक्रीय सहभाग घेतात. शिक्षकाचे दडपण कमी होते, वर्ग आंतरक्रिया जास्तीत जास्त असतात, परीक्षेबाबत चिंता व तणाव नसतो, लहान मुलांमधील कुतूहल, गतिमानता, शोध, अन्वेषण यासारख्या असलेल्या नैसर्गिक प्रवृत्तींना एक सूत्रात बांधले जाते. वर्ग आंतरक्रियाची 'नाली काली' पद्धती केवळ शिक्षकांना अधिक स्वायत्तता देत नाही तर मुलांना सुद्धा मैत्रीपूर्ण आणि आनंदाने शिकण्यासाठी

योग्य वातावरण देखील तयार करते. वयानुसार कार्यक्षमतेनुसार परस्परसंवादी पद्धतीने आयोजित केलेल्या गटामध्ये शिक्षण पद्धती पद्धतशीरपणे घडते. जेव्हा मुले एका गटाच्या क्षमतेवर प्रभुत्व संपादन करतात त्यानंतर ते दुसऱ्या गटाकडे पुढील क्षमता शिकण्यासाठी जातात. अध्यापन हे शिक्षकांनी स्वतः बनवलेल्या तयार केलेल्या गाणी, खेळ, सर्वेक्षण, कथा सांगणे, शैक्षणिक खेळण्याचा वापर आणि सुधारित आधुनिक अध्ययन अध्यापन साहित्य द्वारे होते. जेव्हा विद्यार्थी गटबद्ध केले जाते आणि अनौपचारिक पद्धतीने अध्ययन होते तेव्हा ते अध्ययन दीर्घकाळ स्मरणात राहते. या संकल्पनेत प्रामुख्याने अध्ययनाचे ओझे कमी करणे आणि किमान अध्ययन क्षमतावर प्रभुत्व संपादन करणे यावर भर दिला जातो.

‘गणिता कालिका आंदोलन’ (GK) कर्नाटक :

कर्नाटक राज्याने सर्व शासकीय, प्राथमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांमध्ये संख्यात्मक कौशल्य वृद्धिंगत होण्यासाठी व गणित वर्ग अध्यापनात सुलभता आणण्याकरिता गणित अध्ययन चळवळ कार्यक्रम ‘गणिता कालिका आंदोलन’ सुरू केले. असे मानले जाते की गणित हे एक पायाभूत शिस्त/वळण आहे आणि शाळेतील भविष्यकालीन अध्ययन हे या गणितवरच अवलंबून असते हा एक आदर्श सहाय्यभूत कार्यक्रम असून या कार्यक्रमाचा मुख्य हेतू गणितीय संकल्पनांची घोकंपट्टी करण्यापेक्षा कृतीयुक्त सर्जनशील पद्धतीद्वारे कृतीतून अनुभवातून समजून घेणे आणि सहाय्यायी अध्ययन इत्यादीचा उपयोग करून मुलांमध्ये गणितीय अध्यापनातील उणिवा दूर करणे हा आहे. हा कार्यक्रम विद्यार्थ्यांना स्पष्ट विचार करण्यास आणि दैनंदिन जीवनातील गणितीय समस्या ओळखण्यास प्रोत्साहित करतो. शासकीय प्राथमिक शाळांमध्ये गणितीय अध्ययन-अध्यापन साहित्याची तरतूद उपलब्ध करून देऊन आणि शिक्षकांना प्रशिक्षण व सहकार्य देऊन हा उपक्रम राबविला जातो. कर्नाटक राज्याच्या अभ्यासक्रमात नमूद केलेल्या कौशल्यांचा अभ्यास करण्यास सुलभता येण्यासाठी या अध्ययन-अध्यापन साहित्याची रचना केली आहे. अध्ययन निष्पत्तीचे मोजमाप करण्यासाठी टॅबलेटवर अँड्रॉइड आधारित ऑप्लिकेशनचा उपयोग करून विद्यार्थ्यांचे मूल्यांकन केले जाते आहे. हा कार्यक्रम गणित अध्ययन निष्पत्तीचा दर्जा वाढविण्यासाठी केला जात असलेल्या शासकीय प्रयत्नांना पूरक आहेत.

कृती आधारित अध्ययन (ABL) तामिळनाडू :

कृती आधारित अध्ययन हे मुख्यतः वर्ग सुधारणेवर लक्ष केंद्रित करून तयार करण्यात आलेला आहे. हे विद्यार्थ्यांना वैयक्तिक कृती करणे आणि मनोरंजन व आंतरक्रिया पद्धतीने स्वयंअध्ययनास सक्षम करते. कृती आधारित अध्ययन हे ऋषि व्हॅली एज्युकेशन सेंटर या स्वयंसेवी संस्थेच्या मॉडेलवर आधारित असून ते त्यांच्या आनंददायी अध्ययन कार्यक्रमाच्या प्रयोगासाठी आणि शिक्षकांच्या सखोल प्रशिक्षणासाठी पसिद्ध आहे. वर्गातील कृतीआधारित अध्ययन (ABL) करणारा शिक्षक हा सुलभकामध्ये रूपांतरित झाला आहे. तो वर्गात व्याख्यान देत नाही किंवा एकाच पद्धतीने संपूर्ण वर्गाला अध्यापन करित नाही. ABL वर्गामध्ये मुले त्यांच्या वयानुसार इयत्तांचा विचार न करता त्यांच्या अध्ययन पातळीनुसार एकत्र बसतात.

कृतीआधारित अध्ययन वर्गामध्ये विविध प्रकारचे कार्ड आणि साहित्य आहेत. त्याद्वारे विविध पातळीवरील भिन्न क्षमता असलेले मुले रचनात्मक अध्ययनास सक्षम बनतात. दिवसाच्या अॅक्टिव्हिटी कार्ड निवडण्यापासून ते स्वतःची हजेरी नोंद करणे इत्यादी कृतीद्वारे मुले लहान वयात स्वतःचा स्वतंत्र निर्णय घेण्यास शिकतात.

सपनों की उडान कार्यक्रम : मोबाईल स्कूलच्या माध्यमातून शाळाबाह्य मुलांना शिक्षित करण्याचा उपक्रम (उत्तराखंड)

शिक्षण हक्क कायद्याच्या पूर्वावलोकन अंतर्गत दर्जेदार शिक्षणाची सुविधा वाढविण्याकरिता मोबाईल शाळा-बहुउद्देशीय वाहनांचा उपयोग करून समाजामध्ये जागरूकता व प्रेरणादायी मोहिमेद्वारे मोबाईल स्कूलींग सुविधा उपलब्ध करून देते. समाजात जागृती व समुपदेशनाचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी पात्र साधन व्यक्ती, मल्टीमीडिया सिस्टीम आणि विविध अध्ययन साहित्यांसह वाहने पुरविल्या जाते आहे. या उपक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे शाळेच्या मुख्य प्रवाहापासून बाहेर पडलेल्या मुलांची ओळख पटविणे आणि अशा मुलांची ओळख पटविण्याकरिता विविध कार्यक्रम आखणे आणि अशा मुलांना शेजारील शाळेत शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याकरिता वयानुरूप विशेष प्रशिक्षणाची व्यवस्था करणे.

बहुभाषिक शिक्षण (MLE) ओडिसा :

बहुभाषिक शिक्षण हा एक रचनात्मक कार्यक्रम आहे. ज्यायोगे मुलांना त्यांची मातृभाषा राज्य आणि राष्ट्रीय भाषांमध्ये समानरीतीने कार्यक्रम करण्यास सक्षम करते. तसेच बोधात्मक व तार्किक कौशल्य विकसित करण्यास मदत करते. याची सुरुवात मातृभाषेतून होऊन दुसऱ्या (ओडिया) व तिसऱ्या (इंग्रजी) भाषेत संक्रमित होते.

ओडीसा मध्ये मुलांना ओडिया भाषेतून शिकविल्या जाते. आदिवासी मुलांसाठी त्यांची भाषा ओडिया नाही. अशा बऱ्याच मुलांना ही बाब आव्हानात्मक आहे. पाठ्यपुस्तकामधील संदर्भ आदिवासी मुलांसाठी अपरिचित आहे. ज्यामुळे यांना वर्ग अध्यापन आणि शिक्षणविषयक कृती पूर्णपणे समजणे कठीण ठरत आहे. ज्याचा शैक्षणिक गुणवत्ता व पट संख्या टिकविण्यावर विपरीत परिणाम झाला आहे.

मातृभाषेवर आधारित बहुभाषिक शिक्षण कार्यक्रमात, मातृभाषेतून शालेय शिक्षण सुरु होते आणि हळूहळू इतर भाषांकडे जाते. सुरुवातीच्या इयत्तेत शिक्षण देण्याचे माध्यम म्हणून, मातृभाषेचा वापर मुलांना सर्वात चांगले माहीत असलेल्या भाषेच्या माध्यमातून होतो. यामुळे एक मजबूत शिक्षणाचा पाया विकसित करण्यास, वर्गात मिळालेले ज्ञान आणि अनुभवावर आधारित आत्मविश्वास वाढविण्यास सक्षम करते. बहुभाषिक शिक्षण कार्यक्रम हा आदिवासी बहुल 17 जिल्ह्यांमध्ये 21 विविध आदिवासी शाळांमध्ये सुरु आहे.

Pragana गुजरातमधील कृती आधारित अध्ययन मॉडेल

श्री. गजुभाई बडेका यांचेद्वारे दक्षिणमूर्ती स्कूल, भावनगर येथे राबविण्यात आलेल्या कृतीआधारित आनंददायी अध्ययन या संकल्पनेवर आधारित कार्यक्रमांमुळे गुजरात राज्यात कृतीआधारित अध्ययन मॉडेलची सुरुवात झाली. यामध्ये प्राथमिक स्तरावरील वर्गासाठीची पाठ्यपुस्तकेही याच अध्यापनशास्त्रावर विकसित करण्यात आली.

2009 मधील गुणोत्सव 1 मध्ये इ. पाचवीनंतरही खूप मुले वाचन, लेखन व गणन या मूलभूत कौशल्यांमध्ये मागे असल्याचे दिसून आले. या समस्येचे विश्लेषण करत असताना असे दिसून आले की, अध्ययनाची हमी देणाऱ्या अध्यापनशास्त्राची गरज आहे. यासाठी अध्यापनशास्त्रावर आधारित विविध कार्यशाळांमधून अनेक मॉडेल्सची चर्चा करण्यात आली व ABL (Activity Based Learning) कृती आधारित अध्ययनास दृढ करण्याचे निश्चित करण्यात आले.

यानुसार ऋषी व्हॅली मॉडेल (Rushi Valley Model, MGMC) यासाठी वापरण्यात आले. राज्याने यामध्ये आवश्यक सुधारणा करून ABL-Pragana (Pravrutti Dwara Gnan) ही पद्धती तयार केली. राज्याद्वारे एक गाभा समिती स्थापन करण्यात आली आणि इतर राज्यातील Rushi Valley Model वापरणाऱ्या शाळांमध्ये अंमलबजावणी करण्यात आली. यानंतर गाभा समितीने युनिसेफच्या सहकार्याने ABL-Pragana पद्धतीसाठी नवीन साहित्य विकसित केले. त्यामध्ये प्रस्तावना-सराव-मूल्यमापन (Introduction Practice - Evaluation) हे अध्ययन चक्र प्रत्येक संकल्पनेसाठी वापरले जाते याची खात्री करण्यात आली आहे.

उपक्रमाचा तपशील :

- आशय हा लहान-लहान कृतींमध्ये विभागला गेला आहे आणि प्रत्येक कृतीकरिता विशिष्ट कार्ड आहे.
- आशय क्रमबद्धपणे आयोजित केलेला आहे. त्यातून एकामागून एक कृती पूर्ण करून विद्यार्थी स्वतः स्वतःची प्रगती करतात.
- मुलांना चार वेगवेगळ्या गटांमध्ये विभागले असते. मुलं त्यांच्या/ तिच्या प्रगतीनुसार वैयक्तिकरित्या गट बदलत असतात.
- तीन प्रकारच्या आंतरक्रिया शिक्षक-विद्यार्थी, विद्यार्थी-विद्यार्थी, विद्यार्थी-साहित्य निश्चित केले जातात.
- सर्व संकल्पना शिकण्यासाठी अध्ययन चक्र पूर्ण करण्याच्या मूलभूत पायऱ्या (संकल्पनेची ओळख, सराव, मूल्यमापन) प्रत्येक मुलांसाठी अबाधित ठेवले आहे.
- प्रत्येक मुलाचे शिडीद्वारे मूल्यांकन केले जाते. कारण सातत्यपूर्ण मूल्यमापन हा या उपक्रमाचा अविभाज्य भाग आहे.

परिणाम प्रभाव :

विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनूक सुधारणा झालेली आहे. तीन मुख्य अभ्यासांती असे दिसून आले की प्रज्ञा उपक्रम सुरु असलेल्या शाळांची कामगिरीही प्रज्ञा उपक्रम सुरु नसलेल्या शाळांपेक्षा चांगली आहे. पहिले संशोधन प्रथम द्वारे करण्यात आले. युनिसेफ आणि शैक्षणिक पुढाकार याद्वारे दुसरे संशोधन करण्यात आले आणि गुजरात शासनाच्या मूल्यमापन विभागातर्फे तिसरे संशोधन आयोजित करण्यात आले. दुसरा महत्त्वाचा फायदा म्हणजे प्रज्ञा वर्गखोली ही समावेशित वर्गखोली आहे. कारण गतिमान पद्धतीने प्रत्येक मुलाला सर्व मुलांसोबत काम करण्याची संधी पुरविली जाते.

अध्ययन संपादनूक या प्रमुख फायद्याशिवाय या पद्धतीची खालील प्रमाणे इतरही फायदे दिसून आलेले आहे.

- खाजगी शाळा या अध्यापन पद्धतीमुळे प्रेरित होतात आणि त्यांच्या शाळेत अध्यापन पद्धतीची अंमलबजावणी करतात.
- आंतरक्रियात्मक आणि नावीन्यपूर्ण अध्ययन विद्यार्थ्यांना भाषण, श्रवण आणि सर्जनशील विचारप्रक्रियेकरिता भरपूर सराव देते आणि भाषेच्या वापरात ओघ आणि आत्मविश्वास विकसित करते.
- ही अध्यापन पद्धती बालकांना ओझ्याविना शिक्षण आणि अनुभवातून शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देते.
- मुलांना विविध प्रकल्प कार्यामध्ये आणि क्षेत्रीय कार्यामध्ये प्रदर्शन करण्याची संधी मिळते.
- विद्यार्थ्यांना त्यांनी निर्मिती केलेल्या वस्तूंचे प्रदर्शन करण्याची भरपूर संधी मिळते.

सन 2010 मध्ये 256 शाळांमध्ये हा कार्यक्रम सुरु झालेला होता. सन 2017-2018 पर्यंत या कार्यक्रमाचा विस्तार होऊन जवळपास बावीस हजार शाळांमध्ये हा कार्यक्रम सुरु आहे. या कार्यक्रमात थोड्या सुधारणा बदल करून प्रज्ञा कार्यक्रम सन 2018-2019 मध्ये राज्यातील सर्व शाळांमध्ये सुरु करण्यात आला.

मध्यान्ह भोजन :

पटनोंदणी, उपस्थितीत वाढ करणे व मुलं शाळेत टिकवणे आणि सोबतच मुलांची पोषण दर्जा सुधारण्याच्या दृष्टीकोनातून केंद्र पुरस्कृत योजनेअंतर्गत प्राथमिक शिक्षणाचा पोषण सहाय्य राष्ट्रीय कार्यक्रम (NP-NSPE) 15 ऑगस्ट 1995 रोजी सुरु करण्यात आला. उच्च प्राथमिक इयत्ता मधील विद्यार्थ्यांना याचा लाभ मिळण्यासाठी या योजनेचा 2008-2009 मध्ये विस्तार करण्यात आला. या योजनेचे नामकरण 'शालेय मध्यान्ह भोजन राष्ट्रीय कार्यक्रम' असे करण्यात आले. आणि ही योजना मध्यान्ह भोजन योजना म्हणून प्रसिद्ध आहे. मध्यान्ह भोजन योजनेचा लाभ शासकीय आणि शासन अनुदानित शाळेतील इयत्ता पहिली ते आठवीपर्यंत शिकणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यांना मिळते. समग्र शिक्षा अंतर्गत विशेष प्रशिक्षण केंद्रे (STCS) आणि मदरसे आणि मक्ताब यांनाही सहाय्य केले जाते.

मध्यान्ह भोजन योजनेचे एक उद्दिष्ट म्हणजे विद्यार्थ्यांचा पोषण दर्जा सुधारणे या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी आणि भारतातील बहुसंख्य मुलांमध्ये असलेली मुख्य समस्या म्हणजे भूक या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी MDM मध्यान्ह भोजन ने मार्गदर्शक तत्वांची आखणी केली. त्यानुसार प्राथमिक आणि उच्च प्राथमिक स्तरावर बालकांना अनुक्रमे 450 ते 700 कॅलरीज मिळाल्या पाहिजे.

सन 2018-2019 मध्ये 11.3 लक्ष पात्र शाळांतून इयत्ता पहिली ते आठवी चे शिक्षण घेणाऱ्या 9.17 करोड विद्यार्थ्यांना या योजनेचा लाभ मिळालेला आहे.

शालेय पोषण बागेची स्थापना :

शालेय पोषण बाग ही एक जागा आहे की जिथे औषधी वनस्पती, फळे, भाजीपाला इत्यादींचे शालेय परिसरात लागवड करून त्याचा उपयोग मध्यान्ह भोजन तयार करताना केला जातो. शालेय पोषण बाग विकसित करण्याचे उद्दिष्ट म्हणजे कुपोषण व सूक्ष्म पोषक तत्वांची कमतरता दूर करण्यासाठी मदत करणे आणि विद्यार्थ्यांना निसर्ग व बागकामाच्या माध्यमातून स्वतः काम करण्याचा प्रथम अनुभव देणे. शालेय पोषण बाग निर्मितीकरिता मोठ्या जमिनीची आवश्यकता नाही. मोठ्या कुंड्यांमध्ये भाज्यांची लागवड करून

त्याचा उपयोग करता येईल. तेथे जमीन उपलब्ध नाही तेथे रोपांच्या लागवडीकरिता छोट्या भरण्याचा, टाकून दिलेल्या मातीची भांडी, लाकडी पेटीत, अन्नाचे डबे, पिठाच्या पिशव्या इ. गोष्टींचा उपयोग करता येईल. शालेय पोषण बागेत पिकलेल्या भाजीपाला, फळे इत्यादीचे त्यांच्या विविध भागांसह जसे देठे - (लवकी, भोपळा) पाने - (पुदिना, कोथिंबीर, पालक), फुल - (भोपळा, फुले मोरिंगा) भाजीपाल्याच्या साली (लवकी, भोपळा, दोडकी) माध्यान्ह आहारात शिजविल्या जाऊ शकतात. शालेय पोषण बाग निर्मिती करण्यासाठी राज्य शासनाने या योजनेचे कृषी विज्ञान केंद्र, कृषी उद्यान विद्या विभाग तसेच अन्न व पोषण मंडळ, राज्य कृषी विद्यापीठ इत्यादी सोबत एककेंद्रीकरण करून सहाय्य घेण्यात यावे.

माध्यान्ह भोजन योजनेमध्ये असलेल्या नावीन्यपूर्ण उपक्रमांमध्ये असलेल्या अतिरिक्त तरतुदी (flexi fund) चा उपयोग रुपये 5000/- प्रतिशाळा याप्रमाणे शालेय पोषण आहार बाग तयार करण्याकरिता बियाणे खरेदी, खते तसेच उपकरणाच्या खरेदी करता करण्यात यावा. ही तरतूद राज्य शासन व केंद्र शासन यांची संयुक्त तरतूद असेल तसेच सदर योजनेच्या अंमलबजावणीकरिता अंशतः बदल करण्याचे अधिकार जिल्हास्तरीय समितीकडे असतील. या समितीचे अध्यक्ष जिल्हा न्यायाधीश असतील ही समिती शाळेच्या गरजेनुसार प्रती पोषण बाग रुपये पाच हजार याप्रमाणे तरतूद देऊ शकेल. या बागे करिता बियाणे, रोपे पुरविण्याचे काम कृषी विभाग किंवा उद्यान विद्या विभाग करेल. राज्यशासन याकरिता (म.न.रे.गा.) चे सहाय्य खालील कामे जसे संरक्षण भित उभारणे, तसेच मैदान सपाटीकरण करण्याकरिता घेऊ शकते. याकरिता असलेल्या मुख्य आराखड्यानुसार कार्यक्रम अंमलबजावणीच्या सूचना आर्थिक वर्ष 2019-2020 करिता ग्रामीण विकास मंत्रालयातर्फे निर्गमित करण्यात आले आहेत. या उपक्रमाचे फोटो अहवाल MDM-MIS या पोर्टलवर प्रत्येक तिमाहीमध्ये अपलोड करता येईल.

तिथी भोजन :

शालेय विद्यार्थ्यांना अतिरिक्त पोषण पुरविण्याकरिता राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये तिथी भोजन हा उपक्रम सुरु करण्यात आलेला आहे. या उपक्रमांतर्गत शालेय विद्यार्थ्यांना विशेष दिवस जसे सण, वाढदिवस, लग्न समारंभ तसेच राष्ट्रीय सण या दिवसांमध्ये पूर्ण भोजन किंवा अतिरिक्त पदार्थ पुरविण्यात येतात. परंतु तिथी भोजन हे माध्यान्ह भोजनास पर्याय नसून माध्यान्ह भोजनासोबत पूरक म्हणून देण्यात यावेत. याकरिताच्या स्वयं स्पष्ट सूचना याआधीच मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने निर्गमित केल्या आहेत. तिथी भोजन ही संकल्पना काही राज्य तसेच केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये वेगवेगळ्या नावाने सुरु आहेत. उदाहरणार्थ आसाम मध्ये (संप्रीती भोजन), आंध्र प्रदेशामध्ये (विंदू भोजन) दादर आणि नगर-हवेली (तिथी भोजन), दमण दिव वगुजराथ (तिथी भोजन), हरियाणा (बेटी का जन्मदिन), कर्नाटक (रोलगी नाड निक), मध्य प्रदेश व महाराष्ट्र (स्नेहभोजन) चंदिगड (तिथी भोजन), पदुचेरी (अन्नदानम), पंजाब (प्रीती भोजन), (राजस्थान उत्सव भोज), तामिळनाडू (नाले वृंद) तसेच उत्तराखंडमध्ये (विशेष भोज) इत्यादी उपक्रम सुरु आहेत.

आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयासोबत अभिसरण :

सदर योजनेचे आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय सोबत MDM मधील आरोग्य व पोषण या घटकाकरिता अभिसरण करण्यात आलेले आहे. ज्यामध्ये -

प्रत्येकी सहा प्रशिक्षार्थ्यांचा एक गट तयार करून त्यांना या योजना अंमलबजावणीसाठीच्या मुख्य अडचणी योजनांमधील अडचणी व त्यावरील उपाययोजना यासंदर्भात चर्चा घडवून आणावी.

1. इयत्ता पहिली ते आठवी मध्ये शिकणाऱ्या तसेच वय 6 ते 14 वर्षे वयोगटात असणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या आरोग्य तपासणी करिता राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत (RBSR) आरोग्य तपासणीचा कार्यक्रम राज्यशासन तसेच केंद्रशासित प्रदेशांनी राबवावा.
2. आरोग्य व कुटुंबकल्याण मंत्रालयाकडून Micronutrients suppliment पुरविण्यात येतात. तसेच (WIFS) कार्यक्रमांतर्गत आयरन आणि फॉलिक ऍसिड गोळ्यांचा पुरवठा विद्यार्थ्यांना करण्यात येतो.
3. राष्ट्रीय जंतनाशक दिवसानिमित्त वर्षातून दोन वेळा जंतनाशक औषधे मुलांना देण्यात येतात.

अन्न शिजविणे स्पर्धा :

वर्ष 2019-2020 करिता अन्न शिजवण्याच्या स्पर्धा आयोजित करणे हा माध्यान्ह भोजनाचा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. या स्पर्धेचे आयोजन माध्यान्ह भोजन शिजविणारे तसेच मदतनीस यांना चांगल्या रेसिपीज बनवण्यासाठी प्रेरित करण्याकरिता, तसेच पूर्ण भाजी वापरण्यास संबंधित जसे पाने, देठ, साली इत्यादीच्या साहित्यातून चविष्ट व पोषक अन्न तयार करण्याची सवय विकसित करण्याकरिता तसेच समाज सहभाग वाढविण्याकरिता ही सदर स्पर्धा महत्त्वपूर्ण आहे. या स्पर्धेकरिता परीक्षक म्हणून या योजनेच्या लाभार्थींना उदा. प्राथमिक शाळेतील एक विद्यार्थी, पूर्व माध्यमिक शाळेतील एक विद्यार्थी काम बघतील. यासोबतच पोषक तज्ज्ञांची मदत सुद्धा या परीक्षांकरिता घेण्यात येईल. विजेत्या स्पर्धकांना योग्य पारितोषिके सन्मानपूर्वक देण्यात येतील.

समग्र शिक्षा अंतर्गत MDM तसेच काही यशोगाथा :

समग्र शिक्षा, MDM योजने अंतर्गत प्राप्त तरतुदीचा जास्तीत जास्त चांगला उपयोग होण्याकरिता मुख्याध्यापक तसेच शिक्षकांनी शालेय स्तरावर नियोजन करावे. तसेच या सर्व योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणी करता शालेय उपक्रमाचे पुनरावलोकन करण्यात यावे. तसेच या योजना शालेय स्तरावरील उपक्रम जसे (eco club, youth club,) यांनाही कशा प्रकारे सहाय्य ठरतील याकडे लक्ष देऊन नियोजन करणे अपेक्षित आहे.

